

‘Ik verheug mij toch, dat ik mocht meemaken, wat menige vrouw heelemaal niet leert kennen’

*‘Foute’ vrouwen. Een casestudy naar de motieven van de verpleegsters van de
Nederlandse Ambulance voor het oostfront, 1941-1944*

Sietske van der Veen

10002201

sietske.vanderveen@student.uva.nl / sietske92@hotmail.com

+31628681544

Masterscriptie Geschiedenis

17 januari 2017: tweede versie

dhr. dr. Clé Lesger (begeleider)

mw. dr. Gemma Blok (tweede lezer)

Voor Berend Klaas van der Veen

‘Aan een Roode kruis-zuster...’

Toen ik tot 't Leven wederkeerde
na lange worsteling met den Dood,
die ook mijn lichaam koud begeerde,
nadat men mij mijn borst doorschoot,
Keek ik in twee lieve oogen,
Warm van toewijding en troost
en oneindig mededoogen –
toen heb ik 'n zucht geloosd.

O, kleine Zuster, wat wij jou danken,
Wij, de slachtoffers van het front,
dat kunnen woorden niet verklanken,
Want jij alléén maakt ons gezond.
Wat vele dokters niet vermogen
met al hun kunde en verstand,
dat volbreng jij, met je lieve oogen,
je kalme stem, je zachte hand.¹

¹ J. van Zijst, ‘Aan een Roode kruis-zuster...’, *Volk en Vaderland*, 23 oktober 1942.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
<i>Hoofdvraag en relevantie van de casestudy</i>	2
<i>Problematisering van het bronmateriaal en opzet van de casestudy</i>	3
 1. Een theoretisch en historiografisch raamwerk	6
<i>Kinder, Küche, Kirche. Over genderrollen en gescheiden sferen</i>	7
<i>Vrouwenarbeid en opwaartse sociale mobiliteit. Werkende vrouwen en hun 'scope for action'</i>	8
<i>De nazificering van het verpleegstersambt. Zusters gerekruteerd voor de oorlog</i>	10
<i>Verpleegsters als daders. Ziekenverpleging en het 'Lebensunwertes Leben'</i>	11
<i>Verpleegster zijn voor het Rode Kruis. Het Duitse Rode Kruis in oorlogstijd</i>	13
<i>Buitenlandse vrijwilligers in Duitse dienst. Nederlandse verpleegsters naar het Oosten</i>	14
 2. Verpleegsters en de Nederlandse Ambulance	16
<i>Het vertrek van de Nederlandse Ambulance. Introductie van de hoofdpersonen</i>	16
<i>Ontwikkelingen in het verpleegstersberoep in de eerste helft van de twintigste eeuw</i>	18
<i>De aantrekkingskracht van het zuster-zijn in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog</i>	20
<i>Opleiding en carrièremogelijkheden voor zusters in de eerste helft van de twintigste eeuw</i>	23
<i>Naar het slagveld. Hoe de Tweede Wereldoorlog de verpleging beïnvloedde</i>	26
<i>Naamsbekendheid van de Nederlandse Ambulance. Hoe de zusters gerekruteerd werden</i>	29
<i>De Nederlandse Ambulance aan het front. Uitzending en werkzaamheden van de verpleegsters</i>	33
 3. Analyse van een 'foute' keuze	39
<i>Expliciete motieven voor aanmelding van de zusters van de Nederlandse Ambulance</i>	39
<i>Andere mogelijke motieven voor aanmelding van de zusters van de Nederlandse Ambulance</i>	42
<i>Rechtvaardigingen achteraf. Hoe de verpleegsters zichzelf na de oorlog vrijpleitten</i>	49
 4. Nederlandse Ambulance-zusters en de bijzondere rechtspleging	53
<i>Ontbinding van de Nederlandse Ambulance. Nederlandse verpleegsters in SS-lazaretten</i>	53
<i>Op de vlucht en in gevangenschap. Hoe het de zusters verging na de Duitse overgave</i>	55
<i>Berechting en straf. Zusters van de Nederlandse Ambulance en de bijzondere rechtspleging</i>	58
<i>Leven na de uitspraak. Hoe de verpleegsters herintegreerden in de maatschappij</i>	61
 Conclusie	65
<i>Motieven van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance</i>	65
<i>De zusters van de Nederlandse Ambulance en de bijzondere rechtspleging</i>	68
<i>De Nederlandse Ambulance-zusters in het licht van theorie en historiografie</i>	69
<i>Onderzoek naar motieven voor een 'fout' verleden</i>	69

Dankwoord	71
Literatuurlijst	72
<i>Archiefmateriaal</i>	72
<i>Artikelen</i>	73
<i>Boeken</i>	75
<i>Krantenartikelen</i>	77
<i>Online bronnen</i>	78
Lijst van gebruikte afkortingen	80
Bijlage 1: Biografieën hoofd- en bijpersonen	82
Bijlage 2: Kaart van Europa in 1942	84
Bijlage 3: Beelddossier verpleegsters Nederlandse Ambulance	85
Abstract	104

NB:

In de definitieve versie van mijn scriptie is alle informatie die te herleiden is tot specifieke personen in lopende tekst, bronverwijzingen en bijlagen, bewust afgeschermd.

Inleiding

Na meer dan zeventig jaar staat de Tweede Wereldoorlog nog altijd hoog op de historiografische onderzoeksagenda. De verontwaardiging over de verschrikkingen van de Holocaust en de impact van de laatste oorlog op wereldschaal hebben voor hedendaagse historici niets aan betekenis ingeboet. De Duitse overgave in het voorjaar van 1945 luidde een periode in waarin de wereld zich vooral afvroeg wie verantwoordelijk was geweest voor het oorlogs- en genocidaal geweld. In de eerste decennia na het einde van de oorlog werden Adolf Hitler en zijn hoge ambtenaren bij de *Schutzstaffel* (SS) gezien als de architecten ervan. Hoe meer er echter bekend werd, des te meer bleek dat mensen uit alle lagen van de Duitse bevolking medeplichtig waren. De geschiedschrijving over het nationaal-socialisme veranderde daarmee aanzienlijk. Historici interesseerden zich voortaan niet langer in winnaars en verliezers – in ‘goed’ en ‘fout’ – maar in daders en slachtoffers en alle grijstinten daartussenin.²

De schuldvraag maakte in de historiografie plaats voor een interesse in de mogelijke motieven van ‘daders’. De Amerikaanse historicus Christopher Browning zette de toon voor onderzoek naar deze motieven in *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the Final Solution in Poland* (1992). In 1993 schetste zijn Britse collega Ian Kershaw met het ‘working towards the Führer’-concept een kader waarbinnen historici het aandeel van burgers in alle segmenten van het naziregime gingen onderzoeken. De Amerikaanse politicoloog Daniel Goldhagen zorgde voor een felle polemiek met zijn *Willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (1996). Op een breder niveau begonnen historici in te zien dat individuele omstandigheden een grote rol speelden bij het maken van ‘foute’ keuzes, en dat van (enkel) politiek-ideologische beweegredenen niet altijd sprake was. Persoonlijke motieven werden voor een belangrijk deel bepaald door de omgeving – door de samenleving.

Brownings ‘gewone mannen’ krijgen in de historiografie – onvermijdelijk en terecht – steeds meer gezelschap van ‘gewone vrouwen’, omdat parallel aan het onderzoek naar daderschap ook de belangstelling voor vrouwengeschiedenis toeneemt. De concepten ‘daderschap’ en ‘gender’ worden steeds vaker in combinatie onderzocht. Onderzoek naar de context waarin Duitse vrouwen op talloze verschillende manieren mee wilden werken aan het naziregime, en zodoende ‘daders’ werden in de naoorlogse betekenis van het woord, draagt bij aan een beter begrip van het gedrag van vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw, en van de mogelijkheden en beperkingen van de samenleving waarin zij leefden. De nazi’s boden vrouwen een reeks aan kansen – een ‘scope for action’³ – die zij in vreedstijd nooit hadden gehad: kansen om te ontsnappen aan de restricties van hun tijd. Tegelijkertijd werden de gecreëerde kansen vaak sterk bepaald door die heersende ideeën over ‘typisch’ vrouwelijke genderrollen.

² Voor een lijst van gebruikte afkortingen verwijs ik naar pagina 80.

³ In hoofdstuk 1 ga ik nader in op het concept ‘scope for action’ en de andere concepten die ik hier noem.

Een rol die vrouwen een immense ‘scope for action’ gaf maar tegelijk – als ‘typisch’ vrouwelijk – ook bestaande rolpatronen bevestigde, was het verpleegstersberoep. Verpleegsters hadden binnen het naziregime een zeer actieve rol in de publieke sfeer. Zo werkten zusters⁴ van het Duitse Rode Kruis (DRK) aan het oostfront en in de concentratiekampen, waar de Holocaust zich voltrok, maar ook in gestichten, waar mentaal en fysiek gehandicapten werden omgebracht. Historici als de Duitse Angelika Ebbinghaus met *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des Nationalsozialismus* (1987), de Amerikaanse Bronwyn McFarland-Icke met *Nurses in Nazi Germany. Moral choice in history* (1999) en meer recent de Amerikaanse Wendy Lower met *Hitler's furies. German women in the Nazi killing fields* (2013) hebben laten zien dat vrouwen – en verpleegsters – onder het naziregime allerm minst onwetend of passief waren. Zij waren actieve getuigen van de misdaden, en soms zelf ook letterlijk daders. In de eerste helft van de twintigste eeuw stond het verpleegstersberoep te boek als fatsoenlijk en barmhartig – een ware roeping zelfs. Het schrille contrast tussen de racistische nazi-ideologie en dat gevoel van roeping, ook met betrekking tot de vermeende neutraliteit van het Rode Kruis, is intrigerend.⁵

Hoofdvraag en relevantie van de casestudy

Om de ‘foute’ keuzes die vrouwen en verpleegsters onder het naziregime maakten beter te kunnen begrijpen, is verder onderzoek naar de context van die keuzes onontbeerlijk. Ik zal hieraan een bijdrage proberen te leveren door de motieven te analyseren van een specifieke groep vrouwelijke ‘daders’: de verpleegsters van de zogeheten Nederlandse Ambulance. Zo’n dertig Nederlandse zusters reisden midden 1942 vrijwillig met een gemotoriseerd veldlazaret af naar Kiev in het toenmalige Rijkscommissariaat Oekraïne, en later, eind 1943, naar Chelm in Polen, toen onderdeel van het Generaal-Gouvernement. Zij verpleegden soldaten die aan het oostfront tegen de Russen vochten. Hun thuisland was ruim twee jaar eerder door de Duitsers bezet. Dit maakt het op het eerste gezicht wellicht onvoorstelbaar dat deze vrouwen de oorlogsinspanningen van de vijand in het oosten van Europa wilden steunen. Een keuze die door de Nederlandse samenleving als ‘fout’ zou worden bestempeld: de verpleegsters van de Ambulance eindigden na de capitulatie van nazi-Duitsland aan de ‘verkeerde’ kant van de geschiedenis, en werden voor hun acties gerechtelijk gestraft.⁶

Wat bewoog Nederlandse vrouwen er dan toe om zich tijdens de oorlog als verpleegster aan te melden voor een organisatie als de Nederlandse Ambulance, die nauwe banden onderhield met de

⁴ Ik hanteer de termen ‘verpleegster’ en ‘(pleeg)zuster’ om vrouwelijke personen mee aan te duiden die tegenwoordig ‘verpleegkundige’ zouden worden genoemd. Ik ben me ervan bewust dat ‘verpleegster’ en ‘zuster’ archaïsche benamingen zijn. Ik heb ervoor gekozen omdat het termen zijn die in de onderzochte periode gehanteerd werden voor de door mij onderzochte personen en zodat ik kon afwisselen in mijn woordgebruik.

⁵ Deze en meer auteurs op het gebied van gender en ouderschap, ‘scope for action’ en gescheiden sferen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog behandel ik uitgebreid in hoofdstuk 1.

⁶ Voor een kaart van Europa in 1942 verwijst ik naar bijlage 2. Een beeldossier over de werkzaamheden van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance is te vinden in bijlage 3.

Duitse bezetter? Ik denk dat de persoonlijke – bewuste én onbewuste – motieven van de Ambulance-zusters meer inzicht kunnen geven in een belangrijke periode uit het recente verleden. Met een casestudy naar deze groep, die in de historiografie tot op heden ondervertegenwoordigd is, hoop ik te kunnen begrijpen hoe Nederlandse vrouwen – en in het bijzonder verpleegsters – in de betreffende periode tot ‘foute’ keuzes kwamen en zodoende ‘daders’ werden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog golden extreme omstandigheden: mensen – vrouwen – kregen kansen en restricties die veel verregaander waren dan in vreedstijd. Deze periode tekende de vrouw in haar samenleving scherp uit.

De Nederlandse context zal verschillen van de Duitse. Nederlandse vrouwen die zich aanmeldten voor de Nederlandse Ambulance, in 1941 opgericht door het Nederlandse Rode Kruis (NRK) onder druk van de Duitse bezetter, werden niet *verplicht* om zich in te zetten aan het oostfront. Zij maakten een vrije keuze. Daarnaast waren zij niet opgegroeid in een nationaal-socialistische staat. De nazi-ideologie kwam voor hen van een vijandelijke macht die hun land bezette. Eenmaal aan het oostfront kwamen zij waarschijnlijk pas (volledig) met de nazistische medische sfeer in aanraking. Toch is het goed mogelijk dat hun ontvankelijkheid voor het nationaal-socialistische gedachtengoed (en propaganda) reeds in Nederland aanzienlijk was, als zij ofwel zelf Duitse of NSB-sympathieën hadden, ofwel in een dergelijk milieu waren opgegroeid. Hetzelfde gold overigens waarschijnlijk ook voor Nederlandse vrouwen die onder de vlag van het Duitse Rode Kruis in ziekenhuizen in Duitsland of de bezette gebieden of aan het front werkten. De interviews die de Nederlandse historica Zonneke Matthée bundelde in *Verzwegen levens. Vrouwen uit een fout gezin* (2013) bieden – hoe fragmentarisch ook – een interessante inkijk in de levens van een klein aantal vrouwen met een nationaal-socialistisch verleden, onder wie enkele Nederlandse DRK-zusters. Een van deze vrouwen had een oudere zus die gedurende de oorlogsjaren bij de Ambulance had gewerkt.⁷

Problematisering van het bronmateriaal en opzet van de casestudy

Vijf⁸ verpleegsters van de Nederlandse Ambulance spelen in mijn onderzoek een hoofdrol. Alleen van deze vrouwen kon ik genoeg persoonsgegevens achterhalen om relevante dossiers aan te kunnen vragen. Het belangrijkste primaire bronmateriaal betreft dossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) en aanverwante archieven in het Nationaal Archief in Den Haag: het Nederlands Beheersinstituut (NBI), de Stichting Politieke Delinquenten (STPD) en de Zuiveringsarchieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken met betrekking tot Ambtenaren en Politie. In de dossiers bevinden zich bewijsstukken die in de bijzondere rechtspleging na afloop van de Tweede Wereldoorlog werden aangevoerd om de verpleegsters van de Ambulance te kunnen veroordelen. Zeker in hun processen-verbaal zullen de vrouwen niet altijd feitelijke mededelingen

⁷ De Nederlandse historica Jocelyn Krusemeijer is momenteel bezig met een omvangrijke analyse van Nederlandse vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitse krijgsdienst traden – als verpleegster, maar ook in velerlei andere rollen. Zij zal hier in de komende jaren hopelijk meer over publiceren.

⁸ Daarnaast noem ik twee andere verpleegsters af en toe in voetnoten. Zie bijlage 1 voor een toelichting hierbij.

hebben gedaan over hun beweegredenen. Het is zeer goed mogelijk dat zij zaken verzwegen of vertekend weergaven, om aan (zware) gerechtelijke straf te ontkomen of die te verlichten. De motieven van de vijf vrouwen uit dit onderzoek deel ik daarom in twee categorieën in: expliciet door hen genoemde beweegredenen en andere denkbare beweegredenen. Daarnaast ga ik in op de verschillende manieren waarop deze verpleegsters hun gedrag naderhand probeerden te rechtvaardigen. Op deze manier hoop ik een zo genuanceerd mogelijke analyse te maken van de omstandigheden waarin de verpleegsters hun keuze maakten.⁹

De vrouwen die in mijn onderzoek een hoofdrol spelen, zijn inmiddels allemaal overleden. Ook hun echtgenoten – waarvan de meerderheid eveneens in aanraking is geweest met de bijzondere rechtspleging – leven niet meer. Het is echter geenszins mijn bedoeling om hun nabestaanden schade te berokkenen of de herinnering aan hen publiekelijk te schenden. Hun individuele levens zijn voor mij slechts van betekenis voor zover het hun keuze voor de Nederlandse Ambulance betreft. Om privacy te waarborgen – met inachtneming van de Wet bescherming persoonsgegevens (Wbp) – zijn in mijn onderzoek daarom de namen van de vrouwen en hun echtgenoten gefingeerd, en is alle informatie die te herleiden is tot specifieke personen geanonimiseerd. Diegenen die een gefingeerde naam hebben gekregen, worden alleen bij een voornaam genoemd. Personen van wie hun functie algemeen bekend was, zoals functionarissen in het Duitse leger of in de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), noem ik wel bij hun eigen, volledige naam.

In een eerste hoofdstuk zal ik met behulp van secundaire literatuur een interpretatiekader schetsen van vrouwen en verpleegsters ten tijde van de Tweede Wereldoorlog: van hen als ‘daders’, van hun ‘scope for action’ en van de publieke en nazistische medische sfeer waarin zij zich begaven. Ik zoom hierbij steeds verder in: van vrouwen tot verpleegsters en van verpleegsters tot het Duitse Rode Kruis in oorlogstijd. Dit hoofdstuk biedt naast plaats voor de reeds bestaande historiografie met betrekking tot het onderwerp van mijn onderzoek ook ruimte aan theoretische begrippen die van belang zijn.

Vervolgens zet ik in een tweede hoofdstuk een aantal belangrijke, met elkaar samenhangende thema’s uiteen. Eerst introduceer ik de Nederlandse Ambulance en de hoofdpersonen uit dit onderzoek. Daarna schets ik de periode en de omstandigheden waarin deze vrouwen verpleegster werden: de belangrijkste ontwikkelingen in de geschiedenis van de verpleging en de aantrekkingskracht van het beroep in het algemeen, maar ook de specifieke aantrekkingskracht van het Rode Kruis in oorlogstijd. Een focus ligt op de propagandaberichten over de Ambulance in de Nederlandse kranten, toentertijd de voornaamste bron van informatie over het veldlazaret. Tot slot vertel ik wat er bekend is over de werkzaamheden van de Ambulance aan het oostfront.

Een analyse van de mogelijke motieven van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance komt aan bod in een derde hoofdstuk. Zoals gezegd zal ik hun beweegredenen indelen in expliciet

⁹ Voor biografieën van de hoofd- en bijpersonen uit dit onderzoek verwijs ik naar bijlage 1.

door hen aangegeven motieven en andere denkbare motieven, die tussen de regels door gelezen kunnen worden. In dit hoofdstuk schenk ik ook ruim aandacht aan de rechtvaardigingen achteraf van deze zusters. Hoe zij hun ‘foute’ keuze na de oorlog verdedigden, zegt waarschijnlijk ook veel over de context waarin zij die keuze maakten.

In een vierde en laatste hoofdstuk vertel ik over de ervaringen van de zusters van de Nederlandse Ambulance na de ontbinding van het lazaret, zowel tijdens de oorlog als vlak na de capitulatie. Hierbij is een belangrijke plaats gereserveerd voor de gerechtelijke straffen die zij in de bijzondere rechtspleging kregen. Hoe deze vrouwen na de oorlog gestraft werden – welke mogelijkheden zij kregen om hun leven weer op te pakken, en hoe zij daar zelf mee omgingen – maakt veel duidelijk over de destijds heersende ideeën over gender en ouderschap en over de daadwerkelijke ‘scope for action’ die deze verpleegsters hadden, ook na afloop van de Tweede Wereldoorlog.

Tenslotte zal ik ter conclusie alle bevindingen uit zowel de theorie en historiografie als het primaire bronmateriaal met elkaar proberen te verbinden. Op die manier hoop ik een evenwichtig antwoord te kunnen geven op de vraag wat Nederlandse vrouwen er tijdens de Tweede Wereldoorlog toe bewoog om zich als verpleegster aan te melden voor een organisatie als de Nederlandse Ambulance, die nauwe banden onderhield met de Duitse bezetter. Met dit antwoord hoop ik een nuttige aanvulling te geven aan het onderzoek naar de ‘foute’ keuzes van Nederlandse vrouwen in deze periode.

1. Een theoretisch en historiografisch raamwerk

Na de opkomst van vrouwengeschiedenis en de ‘cultural turn’ kreeg langzaamaan het begrip ‘gender’ voet aan de grond: het geheel van biologische en niet-biologische seksegebonden kenmerken.

Genderhistorici gaan ervan uit dat wat als ‘mannelijk’ of ‘vrouwelijk’ gold in bepaalde periodes in de geschiedenis, sterk cultureel bepaald is. Gender is een sociaal construct met een sterke invloed op gebeurtenissen uit het verleden.¹⁰

De vrouwenhistorici van het eerste uur waren voorvechtsters van de tweede feministische golf. Zij hadden een dubbele agenda: niet alleen historische gebeurtenissen blootleggen en analyseren en vrouwen daarin hun rechtmatige plaats geven, maar diezelfde onderzoeksmaterie ook gebruiken om actuele kwesties van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen op te werpen. Lang schreven zij eigenlijk niet of nauwelijks over vrouwen en hun relatie tot het nationaal-socialisme en fascisme. Feministische historici die dat wel deden, hadden veelal de neiging om te generaliseren, om vrouwen te presenteren als een homogene, *passieve* groep die niet alleen door het naziregime als eender werd weggezet, maar die daadwerkelijk gelijk voelde en gelijk dacht. De Italiaanse schrijfster Maria Macciocchi was eind jaren zeventig een van de eersten die de *actieve* rol van vrouwen onder fascisme (en nationaal-socialisme) erkende.¹¹ Zij schreef:

Ik wil doorlichten, analyseren en begrijpen hoe en waarom vrouwen onder de verschillende fascistische regimes noch stemloos, noch taal-loos zijn; noch stom, noch doof. (...) Ik geef vrouwen definitief weer een plaats in de maatschappelijke collectiviteit, ik maak *handelende revolutionaire subjecten* van hen (...).¹²

Macciocchi maakte iets duidelijk wat tot dan toe nauwelijks door historici geaccepteerd was: dat vrouwen zelfstandige actoren in de geschiedenis zijn. In die hoedanigheid maken vrouwen, net als mannen, hun eigen morele keuzes, hebben zij hun eigen motieven en dragen zij hun eigen verantwoordelijkheid.¹³

De al even genoemde Duitse historica Ebbinghaus tekende eind jaren tachtig talloze individuele getuigenissen op van Duitse vrouwelijke daders en toonde daarmee aan dat deze vrouwen geenszins tot een homogene groep behoorden. De vrouwen hadden zeer uiteenlopende persoonlijke beweegredenen voor de ‘foute’ keuzes die ze onder het nazibewind hadden gemaakt. Met Ebbinghaus’ werk was het tij definitief gekeerd. Het individu deed haar intrede en zij is tegenwoordig niet meer weg te denken uit de historiografie over gender en ouderschap. Door naar de verhalen en keuzes van

¹⁰ P. Burke, *History and social theory* (Cambridge/Malden 2012) 50-53. C. Herkommer, ‘Women under National Socialism. Women’s scope for action and the issue of gender’ in: O. Jensen en C. Szejnmann ed., *Ordinary people as mass murderers. Perpetrators in comparative perspective* (New York 2008) 99-119, aldaar 109.

¹¹ Herkommer, ‘Women under National Socialism’, 99-101. M. Macciocchi, *Vrouwen en fascisme* (Amsterdam 1977) 7-8, 15.

¹² Macciocchi, *Vrouwen en fascisme*, 44.

¹³ A. Allen, ‘The Holocaust and the modernization of gender. A historiographical essay’, *Central European History* 30 (1997) 349-364, aldaar 354.

bepaalde vrouwen te kijken, probeerden ook historici als de Duitse Gudrun Schwarz, de Britse Elizabeth Harvey en de ook reeds genoemde Amerikaanse Lower in de afgelopen vijftien jaar voorzichtig iets algemeen te zeggen over de motieven van Duitse vrouwen om zich in dienst te stellen van het nazibewind. De huidige historiografische tendens is derhalve een combinatie van individuele verhalen en voorzichtige generalisaties.¹⁴

Oral history is ook onontbeerlijk gebleken bij pogingen om de beweegredenen te doorgronden van vrouwen onder het nationaal-socialisme in Duitsland en in de bezette gebieden. Voor die laatste groep is pas relatief recent aandacht gekomen. Zo interviewde de Nederlandse historica Matthée zoals gezegd enkele jaren geleden een twintigtal Nederlandse vrouwen met een nationaal-socialistisch verleden. Hoewel de herinneringen van deze vrouwen niet zozeer de feiten representeren als wel hun eigen interpretatie van het verleden geven, bieden ze een welkome aanvulling op het geringe primaire en secundaire bronmateriaal over Nederlandse vrouwen die collaboreerden met de bezetter.¹⁵

Kinder, Küche, Kirche. Over genderrollen en gescheiden sferen

Ook het historiografisch debat over de ‘separate spheres’ of gescheiden sferen kan inzicht bieden in de belevingswereld van Duitse vrouwen en vrouwen uit de bezette gebieden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Genderhistorici hebben lang vastgehouden aan de gedachte dat vrouwen zich hoofdzakelijk ophielden in de private of thuissfeer, terwijl mannen de publieke of openbare sfeer domineerden. Toen eenmaal vaststond dat vrouwen onder het nazisme een politieke rol hadden gespeeld, werd die rol in de geschiedschrijving allereerst geassocieerd met de ‘typisch’ vrouwelijke functie van moeder en huisvrouw. De ‘genderrollen’ die vrouwen kregen aangemeten door hun tijdgenoten, waren volgens historici die van passief subject, van slachtoffer. Vrouwen zouden de dupe van het patriarchale mensbeeld van de nazi’s zijn geweest, dat hen met de leus ‘*Kinder, Küche, Kirche*’ afschilderde als louter broedmachines en steunpilaren aan het thuisfront. Dat vrouwen hadden meegewerkt aan het nazibewind was vanwege die seksuele onderdrukking: zij waren geen ‘echte’ daders, maar zelf slachtoffers. Vanaf het midden van de jaren tachtig veranderde het idee van de strikt gescheiden sferen geleidelijk. Zo werden vrouwen onder het nationaal-socialisme nu wel degelijk als daders aangemerkt. Dit daderschap legden historici op verschillende manieren uit.¹⁶

Vrouwen onder het nationaal-socialisme konden bijvoorbeeld daders zijn als zij de aan hen opgelegde patriarchale structuur accepteerden door zich terug te trekken in een zogenaamde ‘womanly space’. In hun rol van huisvrouw, echtgenote en moeder ondersteunden Duitse vrouwen de

¹⁴ E. Harvey, *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of germanization* (New Haven/Londen 2003) 11-13, 301. Herkommer, ‘Women under National Socialism’, 106-108. Lower, *Hitler’s furies*, 3. G. Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite. Ehefrauen in der ‘SS-Sippengemeinschaft’* (Hamburg 1997) 14-16.

¹⁵ Matthée, *Verzwegen levens*, 18-22.

¹⁶ Herkommer, ‘Women under National Socialism’, 100-103. Macciocchi, *Vrouwen en fascisme*, 19.

nazistruktuur, zo stelde onder anderen de Amerikaanse historica Claudia Koonz. Volgens haar hielden vrouwen thuis een schijn van beschaafdheid en harmonie op, die politiek geweld in de publieke sfeer maskeerde.¹⁷

Daarnaast waren er vrouwen die zich conformeerden aan het systeem door een beroepsfunctie in de openbare sfeer uit te oefenen. In banen die door de nazi's als specifiek vrouwelijk werden beschouwd konden vrouwen hun eigen initiatief kwijt, waren zij in de gelegenheid een zekere macht uit te oefenen. Koonz wees eind jaren tachtig op het belang van propaganda in de werving van vrouwen voor het nazistische vrouwelijkheidsideaal: 'Wartime rhetoric told woman her nation and its soldiers depended on her.'¹⁸

Het is de verdienste van historici als Ebbinghaus en de eveneens Duitse Gisela Bock geweest dat er aandacht kwam voor vrouwen die op allerlei niveaus direct participeerden in de genocide, van echtgenotes van *Einsatzgruppe*-militairen tot verpleegsters in 'euthanasie'-klinieken. Tegenwoordig is duidelijk dat vrouwen in de nationaal-socialistische maatschappij een reeks aan genderrollen konden vervullen, zowel in de private als in de openbare sfeer: verzetsstrijder, slachtoffer, omstander, meeloper, dader en elke complexe combinatie daarvan.¹⁹

Ondanks het feit dat vrouwen in nazi-Duitsland en de bezette gebieden met mannen samenleefden en -werkten, wijst de veelheid aan genderrollen in de meeste gevallen wel op uniek vrouwelijke posities. De (op handen zijnde) oorlog bracht vrouwen een reeks aan kansen om zich *als vrouw* te bewijzen, in functies en beroepen die voor mannen niet waren weggelegd.²⁰

Vrouwenarbeid en opwaartse sociale mobiliteit. Werkende vrouwen en hun 'scope for action'

Tallose vrouwen in nationaal-socialistisch Duitsland hadden een beroep, in de meest uiteenlopende sectoren, zowel betaald als onbetaald. Hoewel de professionele ontwikkeling van vrouwen niet in de ideologie van de nazi's paste, noodzaakte de naderende oorlog de mobilisatie van vrouwelijke arbeidskrachten. Alle propaganda ten spijt oefende tijdens de Tweede Wereldoorlog echter maar een derde van de Duitse vrouwen een betaald beroep uit, wat nauwelijks meer is dan in de vredesjaren ervoor. Het totale aantal (buitenlandse) vrouwen dat vrijwillig voor de nazi's werkte is onbekend, maar vergrootte het percentage werkende vrouwen. Er waren beroepen die onder het nazibewind een ongekennde aantrekkelijkheid en een grote groei kenden, omdat zij op de lange termijn voor de nazi's van groot belang waren. Banen in onderwijs, welzijnswerk en gezondheidszorg, waar vrouwen sterk vertegenwoordigd waren, hoorden daarbij. Daarnaast werkten Duitse vrouwen – zij het in mindere

¹⁷ Herkommer, 'Women under National Socialism', 103-106. C. Koonz, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (New York 1987) 388, 391, 394-397, 420.

¹⁸ Herkommer, 'Women under National Socialism', 103-105. Koonz, *Mothers in the fatherland*, 388, 391, 394-397, 420.

¹⁹ G. Bock, 'Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers van racisme en de Holocaust in nazi-Duitsland, 1933-1945', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 15 (1995) 117-144, aldaar 117-119.

²⁰ Harvey, *Women and the Nazi East*, 3-4.

mate – in sectoren als de bewaking, de industrie en de landbouw, of hadden zij een administratieve functie. De meeste vrouwen die werkten, waren relatief jong en ongetrouwd, en afkomstig uit alle sociale lagen van de bevolking.²¹

De generatie van jonge vrouwen (en mannen) die opgroeide in het Derde Rijk kreeg door de nazi's een reeks aan beroepsperspectieven aangeboden. Arbeid bood nieuwe kansen: een persoonlijke carrière, een eigen inkomen en relatieve zelfstandigheid. Velen grepen die kansen, uit ambitie, uit een zucht naar avontuur, om te ontsnappen aan hun dagelijkse routine, om iets te kunnen betekenen voor hun vaderland, of om welke andere persoonlijke reden dan ook. Omdat zij een rotsvast vertrouwen hadden in Hitler, omdat zij heilig geloofden in de nazi-ideologie – of juist *ondanks* de nazi's en hun gedachtengoed. Voor de niet-Joodse, Duitse (jonge) vrouw was in ieder geval altijd wel een taak weggelegd in het Derde Rijk, als zij bereid was die te vervullen. Dat gold ook voor vrijwilligsters uit de bezette gebieden die bereid waren nazi-Duitsland te steunen in de strijd.²²

Tegelijkertijd konden die baankansen een schaduwzijde hebben, als vrouwen door hun beroepskeuze betrokken raakten bij de criminele kanten van het regime. De Duitse sociologe Christina Herkommer gebruikte in 2008 de term 'scope for action'²³ om de *mogelijkheden* aan te duiden die vrouwen in het Derde Rijk hadden om in hun specifieke situatie in meer of mindere mate bij te dragen aan de doelstellingen van de nazi's. In hoeverre deze vrouwen zich (vooraf) bewust waren van het feit dat hun beroepsuitoefening een – indirecte en bovenal complexe – politieke actie was, is evenwel niet altijd even duidelijk.²⁴

Arbeid kon de opwaartse sociale mobiliteit van vrouwen versterken. Dat gold zowel voor Duitse vrouwen als voor vrouwen uit de bezette gebieden die vrijwillig een beroep uitoefenden onder het nationaal-socialisme. Dat er zodoende sprake zou zijn geweest van vrouwenemancipatie, wordt door vrijwel alle (gender)historici die zich hiermee hebben beziggehouden weerlegd. Ten eerste was de opwaartse sociale mobiliteit van vrouwen geen actief beleid maar een bijkomstigheid, voor Hitler ideologisch gezien ongunstig, maar de uitvoering van de rassenspolitiek en het veroveren van *Lebensraum* hadden prioriteit. Ten tweede is het onzeker of vrouwen hun verworven beroepsperspectieven zouden hebben behouden als de oorlog beslist was in het voordeel van de nazi's. Tenslotte verkregen vrouwen door te gaan werken dan wel meer autonomie, maar hun positie bleef te allen tijde ondergeschikt aan die van mannen, die van bovenaf het beleid bepaalden. Wellicht zagen

²¹ Allen, 'The Holocaust and the modernization of gender', 358. Herkommer, 'Women under National Socialism', 115. Koonz, *Mothers in the fatherland*, 395. J. Stephenson, *Women in Nazi Germany* (Londen 2001) 57, 64, 128, 132. Lower, *Hitler's furies*, 8. M. Stibbe, 'Women and the Nazi state. Just for cooking, children and church?', *History Today* 43 (1993) 35-40, aldaar 37.

²² Bock, 'Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers', 131. Harvey, *Women and the Nazi East*, 3. Lower, *Hitler's furies*, 4.

²³ 'Scope for action' was als term op zich niet nieuw, maar Herkommer gebruikte het concept wel voor het eerst in de context van vrouwen en nationaal-socialisme.

²⁴ Herkommer, 'Women under National Socialism', 109.

sommige (feministische) vrouwen uit die tijd hun door de nazi's verkregen (beroeps)verworvenheden zelf wel als emancipatie. Dit is achteraf echter moeilijk vast te stellen.²⁵

De nazificering van het verpleegstersambt. Zusters gerekruteerd voor de oorlog

De genderrol – het beroep – van verpleegster onder het naziregime bood zoals gezegd een buitengewone 'scope for action', zowel voor Duitse vrouwen als voor vrouwen uit de bezette gebieden. Zoals Lower schreef:

Of all the professions, it was nursing that brought the largest number of German women directly into the war and the Nazi genocide, as nurses occupied a variety of traditional and new roles in the developing racial state. (...) They were primary witnesses of the Holocaust in Europe (...).²⁶

Lower wees hier op de vele rollen die verpleegsters konden vervullen in het Derde Rijk. In hun zustersuniform waren deze vrouwen overal tegenwoordig, was hun aanwezigheid nergens ongepast of ongewenst. Sterker nog, zij waren overal nodig. In stads- en dorpsziekenhuizen, *Lebensborn*-klinieken, gestichten, ghetto's, concentratiekampen en aan het front. In Duitsland en ver daarbuiten.²⁷

De vernietigende kracht van het naziregime lag volgens de al genoemde historica McFarland-Icke, die schreef over de verpleegsters in *Aktion T4*, de verplichte sterilisatie en 'euthanasie' van mentaal en fysiek gehandicapten vanaf het einde van de jaren dertig, in het kunnen oproepen van een gevoel van normaliteit, waar die in feite ver te zoeken was. Verpleegsters werden niet gedwongen mee te werken aan het vermoorden van hun patiënten, maar er werden wel psychologische muren om hen opgetrokken. Binnen die muren lag een wereld waarin over mensen werd gepraat in termen van raciale hygiëne. Wie niet doorvroeg, hoefde de consequenties van mogelijke antwoorden ook niet onder ogen te zien. Wie niet nadacht, hoefde zich ook niet bewust te zijn van enige morele keuze.²⁸

In grote lijnen gold deze gewaarwording van een parallele wereld voor alle Duitse verpleegsters en verplegers (mannen waren wel veruit in de minderheid), al sinds het aantreden van Hitler als rijkskanselier in 1933. Volksgezondheid was voor de nazi's een groot goed. De *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP) nam dan ook snel na de machtsovername de gezondheidszorg onder handen, waaronder de opleidingen voor medisch personeel. De verpleging werd sinds het einde van de negentiende eeuw beschouwd als een nobel beroep, een roeping zelfs. De nazi's ondernamen pogingen om het verpleegstersambt naar hun zin om te vormen. Waarden als discipline en gehoorzaamheid, in de voorgaande periode al van groot belang, werden nu nog meer onderstreept. Raciale hygiëne, al voor Hitlers machtsovername een kwestie in medische kringen, ging

²⁵ Allen, 'The Holocaust and the modernization of gender', 360. Bock, 'Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers', 136. Stephenson, *Women in Nazi Germany*, 65.

²⁶ Lower, *Hitler's furies*, 43.

²⁷ Ibidem.

²⁸ McFarland-Icke, *Nurses in Nazi Germany*, 257, 264.

nu de kern vormen van het onderwijsprogramma voor Duitse verpleegsters. De vrouwen²⁹ kregen onderricht in erfelijkheid- en rassenleer, eugenetica en bevolkingsbeleid. Verpleegsters werden nog net als in de negentiende eeuw opgeleid tot ‘engelen’ die ‘moederlijke’ liefde moesten brengen, opdat ‘hun’ soldaten dankzij de goede zorgen zo snel mogelijk herstelden. Wat veranderde, was dat racisme nu de basis van hun professionele vorming werd. ‘The traditional virtues of the nurse – sacrifice, discipline and loyalty – were now to be used to wage war’, schreef Lower. Een tegenstelling die, in de lijn van redeneren van McFarland-Icke, door de vrouwen zelf waarschijnlijk vrijwel ongemerkt geaccepteerd werd.³⁰

Om het Duitse verpleegstersambt voor te bereiden op een volgende oorlog, stelden de nazi’s zichzelf een viertal doelen: het aantal (jonge) verpleegsters uitbreiden, alle verplegingsberoepsorganisaties samenbrengen onder één verbond, het verplichten van onderricht in specifieke medische vaardigheden en theorie en de daarmee gepaard gaande algehele ideologische indoctrinatie. Het *Deutsche Rote Kreuz* (DRK) trainde tijdens de naziperiode zo’n 640.000 verpleegsters, de andere organisaties zo’n 300.000. Waar de verpleging eerst met name een fatsoenlijk beroep werd geacht voor meisjes uit de hogere en middenklassen, kregen meisjes uit de lagere klassen door de grote vraag nu ook de kans om verpleegster te worden. Om een verpleegstersopleiding te mogen volgen moesten de vrouwen wel hun ‘Ariërschap’ en politieke ‘betrouwbaarheid’ bewijzen. Er kwam een speciale nationaal-socialistische beroepsorganisatie, waarvan de leden in de volksmond *Braune Schwestern* werden genoemd. Het ledental daarvan bleef altijd laag: zo’n negen procent van het totale aantal verpleegsters. Vanaf 1938 werden alle zusters die zich tot dan toe nog hadden aangesloten bij een niet-nazistische beroepsorganisatie – bijvoorbeeld een confessionele of een voor zelfstandige verpleegsters – verplicht trouw te zweren aan de nazistaat. De door de nazi’s gecreëerde parallelle wereld, waarin verpleegsters hun beroep leerden te associëren met raciale hygiëne, duidt wellicht toch op een soort ‘separate sphere’. Een ‘medische sfeer’ in dit geval, geheel aangepast aan het nazistische gedachtengoed.³¹

Verpleegsters als daders. Ziekenverpleging en het ‘Lebensunwertes Leben’

Een van de rollen die verpleegsters konden vervullen in nazi-Duitsland was dat van *Krankenschwester* in het euthanasieprogramma *Aktion T4*. Dit thema geniet al geruime tijd de aandacht van (gender)historici. Er is veel meer over deze ‘T4-zusters’ geschreven dan over de betrokkenheid van

²⁹ En mannen. In het vervolg zullen echter grotendeels synoniemen voor vrouwelijk verplegend personeel worden gehanteerd – omdat zij in dit onderzoek centraal staan – tenzij de mannelijke verplegers op een bepaald punt bijzondere aandacht verdienen.

³⁰ Baumslag, *Murderous medicine*, 48. S. Benedict en L. Shields, *Nurses and midwives in Nazi Germany. The ‘euthanasia programs’* (New York 2014) 27-28. S. Hahn, ‘Nursing issues during the Third Reich’ in: J. Michalczyk ed., *Medicine ethics and the Third Reich. History and contemporary issues* (Kansas City 1994) 143-150, aldaar 143. Lower, *Hitler’s furies*, 44-45.

³¹ Baumslag, *Murderous medicine*, 48. Hahn, ‘Nursing issues during the Third Reich’, 146. Koonz, *Mothers in the fatherland*, 184. Lower, *Hitler’s furies*, 44, 145. Stephenson, *Women in Nazi Germany*, 65.

andere verpleegsters bij het naziregime. Ik licht deze specifieke groep vrouwen er kort uit, omdat het een en ander bekend is over hun motieven. Vijfenveertig van hen hebben terechtgestaan (hoewel hun daadwerkelijke aantal veel hoger lag) en hun getuigenissen zijn gepubliceerd en geanalyseerd.³²

Het totale aantal dodelijke slachtoffers van het euthanasieprogramma wordt geschat op 200.000. Van het verplegend personeel dat de patiënten naar de gaskamers leidde of de dodelijke injecties toebracht, was het grootste deel vrouw. Deze zusters werden niet gedwongen om zich schuldig te maken aan de moorden. Zij hadden altijd de keuze om te stoppen met hun werk. Omdat de getuigenissen van deze verpleegsters van (ver) na de oorlog zijn, is het aannemelijk dat de vrouwen bewust of onbewust niet de hele waarheid vertelden.³³

Dat zij slechts orders van boven opvolgden, blijkt een rode draad in de getuigenverklaringen van de verpleegsters in het euthanasieprogramma. Ebbinghaus legde onder andere de verdediging van zuster Wieczorek vast, waarin dit duidelijk naar voren komt: 'Er [der Direktor] sagte noch, es wäre ein Gesetz, daß die geistig unheilbar Kranken von ihren Leiden erlöst werden sollten. Ich habe nur meiner Pflicht gelebt und alles auf Anordnung meiner Vorgesetzten getan.'³⁴

De uitspraken spreken elkaar dikwijls tegen: de ene verpleegster erkent dat zij nooit ergens toe gedwongen werd, terwijl de andere meent te zijn gehanteerd met de Gestapo. Sommigen bekennen volwaardig schuld en zeggen te lijden onder de gedachte dat zij mensenlevens hebben genomen, anderen zijn zich ten tijde van de rechtszitting nog steeds niet bewust van de ernst van de situatie. Zo verklaarde Gertrude F.: 'Es ist mir bis heute nicht vollkommen zum Bewußtsein gekommen, daß ich etwas Böses getan habe.'³⁵

Er zijn twee zaken die extra opvallen. De eerste is al meermaals door historici signaleerd: bij hun verdediging refereerden de vrouwen keer op keer aan een stereotype vrouwbeeld van gehoorzaam en barmhartig zuster. Zij waren niet zelf met opzet wreed geweest, integendeel: naast het feit dat zij deden wat hen werd opgedragen, waren zij er ook van overtuigd geweest dat zij hun patiënten door de euthanasie uit hun lijden verlost. Hier was geen sprake van moord, maar van mededogen. Zo presenteerden de verpleegsters zichzelf als weerloos slachtoffer, dat ongewild dader geworden was.³⁶

Daarnaast valt op dat deze verpleegsters over het algemeen niet jong meer waren: de meesten waren geboren rond de vorige eeuwwisseling of kort daarna. Een van de beklaagden, Anna G., bekende schuld en zei daarbij over de leeftijds kwestie: 'Wir haben absichtlich die jüngeren Pflegerinnen nicht zur Mithilfe bei den Tötungen herangezogen, weil wir befürchteten, daß sie den

³² Baumslag, *Murderous medicine*, 48.

³³ Bock, 'Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers', 123-124, 132. B. McFarland-Icke, *Nurses in Nazi Germany. Moral choice in history* (Princeton 1999) 257. Koonz, *Mothers in the fatherland*, 400. Stephenson, *Women in Nazi Germany*, 65.

³⁴ A. Ebbinghaus, *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des Nationalsozialismus* (Nördlingen 1987) 219, 222.

³⁵ Ibidem, 219, 222, 236, 238-240, 243-245, 247.

³⁶ Herkommer, 'Women under National Socialism', 107.

Mund nicht halten könnten.’ In het euthanasieprogramma werkten vooral oudere verpleegsters, volwassen geworden ten tijde van de Eerste Wereldoorlog en de Weimarrepubliek.³⁷

Verpleegster zijn voor het Rode Kruis. Het Duitse Rode Kruis in oorlogstijd

Het Duitse Rode Kruis beleefde een voor de nazi’s ‘succesvolle’ transformatie, dat wil zeggen dat de organisatie volledig werd gecentraliseerd en overgenomen door de partij. In 1933 maakte een officiële verordening een einde aan de zelfstandigheid van de organisatie en stelde haar volledig onder overheidscontrole. Vanaf 1934 voerde het Rode Kruis een logo dat verweven was met de hakenkruisvlag. DRK-zusters werden als *Schwestern-Helferinnen* toegewezen aan medische legerkorpsen bij de *Heer* (landmacht), *Luftwaffe* en *Kriegsmarine* van de *Wehrmacht*. Lokale verpleegstersorganisaties werden toebedeeld aan de nazistische *Gauleiter* in de betreffende gebieden. Vanaf 1937 gold voor alle Duitse zusters dat zij konden worden opgeroepen voor militaire dienst.³⁸

Met die dienstplicht was de nazificatie van het DRK compleet – en kon nieuw voorzitter Ernst Grawitz tevreden zijn. Tot 1937 had Grawitz gefungeerd als hoofd van de medische dienst van de SS en de politie. Er was geen twijfel over mogelijk waar zijn politieke sympathieën lagen. Met de opmars van de geallieerden naar Berlijn in het voorjaar van 1945 zou hij zelfmoord plegen om aan de doodstraf te ontkomen. Zijn opvolger, Karl Gebhardt, de lijfarts van Heinrich Himmler, zou drie jaar later worden opgehangen. Deze mannen – de leiders van het Duitse Rode Kruis – waren nauw betrokken bij T4 en de Holocaust. Het DRK ging gedurende de hele oorlog voor de buitenwereld door voor een humanitaire organisatie, maar was dat in feite toen al lang niet meer. Ook het internationale Rode Kruis in Genève liet zich door het DRK misleiden. De Zwitserse historicus Jean-Claude Favez stelde in 1999 dat het internationale Rode Kruis wel degelijk kennis had van de vernietigingskampen, maar bewust de confrontatie met het DRK niet aanging in de hoop dat zij slachtoffers in elk geval brieven en voedsel- en kledingpakketten konden doen toekomen.³⁹

Door een aanzienlijke toename van het aantal verpleegsters groeide het DRK vanaf halverwege de jaren dertig uit tot de grootste verplegingsorganisatie van nazi-Duitsland. Toch wijdden historici als de Amerikaanse Susan Benedict en Linda Shields, die zeer recentelijk nog publiceerden over Duitse verpleegsters en vroedvrouwen, net zo weinig woorden aan het Rode Kruis als hun collega’s twintig jaar eerder deden. En dat terwijl de DRK-zusters werden opgeleid om zulke voor historici interessante redenen: zodat zij militaire doelen konden dienen en zodat zij nog meer leken konden werven voor het verpleegsterambt. Rode Kruis-*Helferinnen* werden beschouwd als onderdeel van de oorlogsmachine. Of zij dat beseften toen zij de keuze maakten om zich aan te melden, is de

³⁷ Ebbinghaus, *Opfer und Täterinnen*, 238-239.

³⁸ Baumslag, *Murderous medicine*, 48, 178. Benedict, *Nurses and midwives in Nazi Germany*, 41. Lower, *Hitler's furies*, 47.

³⁹ Baumslag, *Murderous medicine*, 179-181. J. Favez, *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge 1999) 55-57, 275.

vraag.⁴⁰

In Duitsland trokken ‘modelverpleegsters’ van het Rode Kruis langs steden en dorpen om jonge meisjes te strikken met propagandistische en patriottistische boodschappen – bij voorkeur meisjes uit de *Bund Deutscher Mädel* (BDM). Het DRK bood aankomende verpleegsters een theoretische opleiding van anderhalf jaar en een jaar verplicht werk in een ziekenhuis. Toen de oorlog begon, werd de opleidingsduur aangepast. Voor vrouwen werd de duur eerst opgeschroefd tot twee jaar, maar in 1942 sneuvelde het verplichte jaar veldwerk en vanaf 1943 duurde de opleiding weer anderhalf jaar. Vanaf 1944, toen de nood hoog werd, mochten vrouwen met één Joodse grootouder weer verpleegkunde studeren. De opleiding voor mannelijke verplegers werd tijdens de oorlog vereenvoudigd, zij mochten soms buiten de reguliere scholen om een verkort programma volgen. Dit is waarschijnlijk omdat mannen ‘dubbel’ konden worden ingezet: als verpleger, maar ook als soldaat.⁴¹

DRK-zusters kregen een lichtblauw uniform met een wit schort en een witte kap. Op de boord van hun blouse prijkte een speld met het logo van het Rode Kruis geïntegreerd met de adelaar en het hakenkruis van de nazi's. Als zij hun opleiding in de dichtstbijzijnde stad hadden voltooid en hun trouw hadden gezworen aan de *Führer*, konden de verpleegzusters worden uitgezonden naar alle mogelijke uithoeken van het expanderende Derde Rijk. Hun voornaamste missie als zij op de plaats van bestemming waren aangekomen, was het herstel van Duitse soldaten bespoedigen. De meeste vrouwen waren jong en voor het eerst ver van huis. De wereld waarin zij terechtkwamen was een van regelrechte chaos, een oorlogsgebied dat niet tegemoetkwam aan de idealistische omschrijving die de propaganda hen voorgespiegeld had.⁴²

Buitenlandse vrijwilligers in Duitse dienst. Nederlandse verpleegsters naar het Oosten

De inname van Polen, de veroveringen in West-Europa en de mars op de Sovjet-Unie boden Hitler een enorm potentieel aan arbeidskrachten, vrijwillige en onvrijwillige. Het DRK had ook niet slechts Duitse vrouwen in dienst. Hoewel de historiografie over het daderschap van Duitse verpleegsters tijdens de naziperiode hier vrijwel volledig aan voorbij gaat, wist het DRK tevens buitenlandse arbeidskrachten te werven. De Zuid-Afrikaanse historica Naomi Baumslag vermeldt ze in een voetnoot van haar boek over medische nazimisdaden: Noorse en Deense meisjes die naar het Derde Rijk afreisden onder de vlag van het DRK.⁴³

In de geschiedschrijving over het Nederlandse Rode Kruis (NRK) in oorlogstijd duiken echter ook Nederlandse DRK-*Schwester* op. Matthée voert er vier ten tonele in het *oral history*-project dat

⁴⁰ Benedict, *Nurses and midwives in Nazi Germany*, 28. Hahn, ‘Nursing issues during the Third Reich’, 146.

⁴¹ Benedict, *Nurses and midwives in Nazi Germany*, 43. Hahn, ‘Nursing issues during the Third Reich’, 145-146. Lower, *Hitler's furies*, 44.

⁴² Lower, *Hitler's furies*, 15, 45-50, 76. G. Williamson, *World War II German women's auxiliary services* (Oxford 2003) 24.

⁴³ Baumslag, *Murderous medicine*, 178. Stephenson, *Women in Nazi Germany*, 121.

zij publiceerde op verzoek van Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis: ‘Zus’, ‘Maria’, ‘Annelies’ en ‘Annechien’⁴⁴, respectievelijk achttien, zestien, zestien en dertien bij aanvang van de oorlog. Meer dan 1000 Nederlandse meisjes zouden als (hulp)verpleegster naar Duitsland en de bezette gebieden zijn vertrokken met het Duitse Rode Kruis. Zij meldden zich in Den Haag bij het Rode Kruis, kregen een verkorte opleiding en werden uitgezonden. En of zij nu net over de grens in Duitsland in een ziekenhuis werden geplaatst of aan het front: het kostte de vrouwen vaak veel moeilijkheden om terug te keren naar Nederland, waar zij vervolgens werden geïnterneerd en verhoord, samen met andere ‘foute’ Nederlanders.⁴⁵

Dat is de informatie die te destilleren valt uit het werk van onder anderen Matthée. Meer algemene gegevens over deze groep vrouwen zijn er niet. Het is onduidelijk of de vier DRK-verpleegsters uit Matthées boek – en de meer dan duizend die zij vertegenwoordigen – in alle gevallen wisten dat ze zich aanmeldden voor het *Duitse* Rode Kruis. Sommigen lijken ervan overtuigd te zijn dat zij door het *Nederlandse* Rode Kruis zouden worden uitgezonden. Anderen houden nog altijd vast aan de gedachte dat zij voor het *internationale* Rode Kruis van Genève werkten. Annelies zei er zelfs over: ‘Of het nou Duits is of niet, het Rode Kruis is voor mij het Rode Kruis en ik vond het schandalig dat ik later voor mijn werk bij het Rode Kruis gestraft ben.’⁴⁶

⁴⁴ Deze namen zijn door Matthée gefingeerd.

⁴⁵ V. Schotanius en J. Vincx, *Nederlandse vrijwilligers in Europese krijgsdienst 1940-1945* 2 (Antwerpen 1989-1991) 152.

⁴⁶ Matthée, *Verzwegen levens*, 206-207.

2. Verpleegsters en de Nederlandse Ambulance

De Nederlandse Ambulance werd officieel opgericht op 1 november 1941 door het Nederlandse Rode Kruis onder druk van de Duitsers, om de Nederlandse soldaten van het Vrijwilligerslegioen Nederland aan het front te verplegen. Het NRK kende al voor de bezetting een gemilitariseerd karakter, daar hulp toen reeds op bevel van de Militair Geneeskundige Dienst (MGD) verstrekt werd. Volgens medisch historicus Leo van Bergen, die in twee redelijk recente artikelen over de Ambulance schreef, zag het NRK het eigen werk als aanvulling op de werkzaamheden van de MGD. Door de Duitse bezetting werd dit militaire element alleen maar versterkt – nu ten bate van de Duitse oorlogsinspanningen. De banden tussen het NRK en het DRK – met haar Nederlandse vertegenwoordiger *Obermedizinalrat* Gero Reuter – waren goed, ondanks het feit dat het NRK al sinds de vroege jaren dertig op de hoogte was van de nazificering van haar Duitse zusterorganisatie.⁴⁷

Na aanvankelijke weigering had het bestuur van het NRK uiteindelijk toegegeven aan het verzoek van luitenant-generaal Hendrik Seyffardt van het Vrijwilligerslegioen Nederland om een gemotoriseerd veldlazaret uit te rusten. Al voordat de eerste medische eenheden van de Nederlandse Ambulance richting het oostfront gingen, was het NRK haar invloed echter volledig kwijt. De Ambulance werd in de loop der tijd volledig geïncorporeerd in het Duitse leger. Voor vertrek uit Den Haag legde het mannelijk personeel een eed van trouw af aan Hitler. De artsen kregen SS-rangen toebedeeld. NSB-arts Jakob Galjart moest als leider van de Ambulance al snel plaatsmaken voor de SS-*Obersturmbannführer* Hans Schlosser en na de ontbinding van de Ambulance in de zomer van 1944 – waarover later meer – werden materieel en personeel van het lazaret over verschillende Duitse legerafdelingen verdeeld. Mogelijk werden mannelijke artsen en verplegers gedwongen om dienst te doen als militair.⁴⁸

Het vertrek van de Nederlandse Ambulance. Introductie van de hoofdpersonen

Hoeveel verpleegsters met de Nederlandse Ambulance afreisden naar het oostfront, is niet exact vast te stellen. Zoals eerder aangegeven is het echter waarschijnlijk dat hun aantal om en nabij de dertig lag. Kranten uit de oorlogsjaren en archiefdossiers over de Nederlandse Ambulance spreken over twee transporten: een in het voorjaar van 1942, waarbij twintig verpleegsters meegingen, en een in de zomer van datzelfde jaar, waarbij nog eens tien volgden. Ook waren er enkelingen die zich in de

⁴⁷ L. van Bergen, 'Barmhartig zijn. Wat is dat moeilijk. Het Nederlandsche Roode Kruis en de Tweede Wereldoorlog', *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)* 14 (2012) 240-253, aldaar 241, 243, 249-251. N. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* 1 (Amsterdam 1976) 588. Op dit moment loopt er bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) een meerjarig onderzoek naar de rol van het NRK tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ongetwijfeld zal ook de Ambulance een plek in de publicatie krijgen, die naar verwachting dit jaar verschijnt.

⁴⁸ Van Bergen, 'Barmhartig zijn', 249-251. In 't Veld, *De SS en Nederland*, 362, 588, 658.

daaropvolgende jaren aansloten, bijvoorbeeld als er zusters vervangen moesten worden.⁴⁹

De eerste groep Nederlandse Ambulance-zusters vertrok op zaterdag 30 mei 1942 om twintig over zeven in de avond van station Staatsspoor⁵⁰ in Den Haag. Het was een enigszins druilerige en frisse dag, die volgens pro-Duitse kranten die erover berichtten werd opgefleurd door de rode rozen en de boeketten die de verpleegsters bij zich droegen. De vrouwen werden niet alleen uitgezwaaid door familieleden, vrienden en kennissen, maar ook door ‘tal van N.S.B.-functionarissen’, luitenant-generaal Seyffardt, en de eerste leider van de Ambulance, dokter Galjart. Seyffardt las hen voor vertrek een telegram van Anton Mussert voor, de leider van de NSB: ‘Leider en Beweging wenschen allen zusters bij het aanvaarden van haar moeilijke en opofferende taak in het Oosten veel succes. Hou Zee!’⁵¹

Onder de verpleegsters die zich die zaterdag op het perron hadden verzameld, waren drie van de hoofdrolspeelsters uit dit onderzoek: Inge⁵², negenendertig jaar, met blonde, al grijzende haren en grote blauwgrijze ogen, Trijntje, een rond gezicht, kunstig opgestoken krullen en donkere ogen, bijna achtendertig jaar, en Laurien, bijna drieëndertig, licht fronsende wenkbrauwen en een wipneus in een strak opgemaakt gezicht. Tezamen met de andere zusters schreven zij Mussert terug: ‘Leider! De kameraadskes-verpleegsters, die naar de Nederlandsche Ambulance aan het Oostfront vertrekken, roepen U een krachtig Hou Zee en tot weerziens toe!’⁵³

Drie maanden later, op vrijdag 28 augustus 1942, werd een tweede groep verpleegsters van de Nederlandse Ambulance onder luid ‘Houzee!’-geroep uitgezwaaid vanaf station Staatsspoor. Met de D-trein reisden zij af naar Berlijn. Daarvandaan werden zij – evenals waarschijnlijk hun collega-zusters – door officieren van het Vrijwilligerslegioen Nederland geëscorteerd naar Kiev in het Rijkscommissariaat Oekraïne, hun eerste standplaats in het Oosten. Vrijdag 28 augustus was een zeer zonnige en hete dag, en om twintig over zeven in de avond moet de gevoelstemperatuur nog steeds ruim boven de twintig graden hebben gelegen. De vier ongediplomeerde en zes gediplomeerde zusters die op deze dag vertrokken hadden het ongetwijfeld warm in hun verpleegstersuniform in de stalen trein. Onder hen bevonden zich de twee andere vrouwen die centraal staan in dit onderzoek: de

⁴⁹ Tot de verpleegsters die zich later aansloten behoorden Ada en Bep. Zij werden in het voorjaar van 1943 bij de Nederlandse Ambulance in Kiev ingedeeld. Daarvoor hadden zij beiden als *Schwester-Helferin* voor het Duitse Rode Kruis gewerkt: Ada vanaf de zomer van 1941 enkele maanden in een ziekenhuis in Chemnitz (Duitsland), en beiden vanaf het voorjaar van 1942 in een ziekenhuis in Sömmerda (Duitsland). Ada en Bep zouden zich al in 1941 hebben aangemeld voor de Ambulance, maar hadden hier naar eigen zeggen nooit iets op teruggehoord. Van aanmeldingsformulieren ontbreekt elk spoor. De twee verpleegsters kenden elkaar uit hun gezamenlijke woonplaats Schiedam. Nationaal Archief (NA), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952). Zie bijlage 1 voor een overzicht van de hoofd- en bijpersonen uit dit onderzoek.

⁵⁰ Station Staatsspoor bestaat niet meer. Ongeveer op de plek waar het station zich bevond staat tegenwoordig Den Haag Centraal.

⁵¹ ‘Twintig verpleegsters vertrokken naar het oostfront’, *Het Vaderland*, 31 mei 1942. ‘Kameraadskes naar het Oostfront’, *Volk en Vaderland*, 5 juni 1942. KNMI en lenwweb.nl, ‘Het weer van zaterdag 30 mei 1942’, geen datum, website weerverleden.nl. <https://goo.gl/0X1Jfe> (22 september 2016).

⁵² De namen van personen die in dit onderzoek slechts met hun voornaam worden genoemd, zijn gefingeerd.

⁵³ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952). ‘Kameraadskes naar het Oostfront’, *Volk en Vaderland*, 5 juni 1942.

zesentwintigjarige Lies, dunne lippen met lachrimpeltjes in de mondhoeken en een spichtig voorkomen, en de drieëntwintigjarige Nel, ietwat mollig, met diepliggende ogen en een kuiltje in haar kin.⁵⁴ Samen met de andere verpleegsters luisterden zij voor ze instapten naar een afscheidswoord van Galjart, die sprak namens Seyffardt:

Spreker legde daarbij den nadruk op de groote beteekenis van den arbeid, waarvoor deze Nederlandsche zusters zich hebben ingezet. In het bijzonder zullen de Nederlandsche jongens, die aan het front strijden voor het nieuwe Europa, en die bereid zijn het hoogste offer, dat zij kunnen brengen, daarvoor te geven, de aanwezigheid van Nederlandsche verpleegsters op hoogen prijs stellen.⁵⁵

Om te kunnen begrijpen wat deze Nederlandse vrouwen midden 1942 naar station Staatsspoor had gebracht om aan een lange treinreis richting oostfront te beginnen, zal ik eerst de omstandigheden moeten schetsen waaronder zij in de eerste helft van de twintigste eeuw verpleegster waren geworden.

Ontwikkelingen in het verpleegstersberoep in de eerste helft van de twintigste eeuw

De Nederlandse historiografie over de verpleging in de decennia voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog is niet veelomvattend, noch kritisch. Nannie Wiegman, directrice van het Florence Nightingale Instituut (FNI)⁵⁶, stelde in 1993 al vast dat in dit vakgebied hoofdzakelijk ‘Whig-geschiedenis’ bedreven werd, waarbij ‘de geschiedenis van de verpleging gezien [werd] als een opkrabbelen uit de duisternis naar het licht’. Een historiografisch standaardwerk ontbreekt vooralsnog. Omdat de bestaande boeken vooral geschreven werden door mensen die zelf werkzaam waren (geweest) in het veld, geven zij wel een interessant beeld van de heersende opvattingen over het beroep. Daarnaast zijn er binnen de verpleging een aantal feitelijke ontwikkelingen die in de meeste literatuur terugkomen.⁵⁷

In de tweede helft van de negentiende eeuw begon in Nederland een proces van vermaatschappelijking van de zorg, dat wil zeggen dat steeds meer aspecten van de verpleging vanuit de beschutting van het eigen huis in speciaal daarvoor ingerichte instellingen terechtkwamen. Zieken- en gewondenzorg werd in toenemende mate van de privésfeer naar de openbare sfeer getrokken, een ontwikkeling die goed paste in het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief. In hoog tempo werd de verpleging verheven tot een dienst waar alle standen – naar eigen draagkracht – van moesten kunnen

⁵⁴ NA, CABR, inventarisnummers [rooster] (z.j.), [rooster] (z.j.). ‘Twintig verpleegsters vertrokken naar het oostfront’, *Het Vaderland*, 31 mei 1942. KNMI en lenweb.nl, ‘Het weer van vrijdag 28 augustus 1942’, geen datum, website weerverleden.nl. <https://goo.gl/onIjdD> (22 september 2016).

⁵⁵ ‘Ned. verpleegsters naar het oostfront’, *De Courant/Het Nieuws van den Dag*, 29 augustus 1942.

⁵⁶ Nederlands kenniscentrum voor de geschiedenis van de verpleging en verzorging.

⁵⁷ N. Wiegman, ‘Zusters in smetteloos wit. Een blanco bladzijde in de Nederlandse geschiedschrijving?’, *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)* 16 (1993) 63-79, aldaar 67.

profiteren.⁵⁸

De zorg was tot ver in de twintigste eeuw sterk verzuild. Negentiende-eeuwse protestantse diakonessenhuizen, opgericht vanuit idealen van filantropie en het Réveil, en katholieke congregaties, waar het Middeleeuwse ideaal van caritas de hoofdtoon voerde⁵⁹, bleven bestaan. Maar daarnaast ontwikkelden ook de algemene ziekenhuizen zich, met een beleid gebaseerd op hygiëne en geneeskundige vooruitgang. Patiënten kozen voor ziekenhuizen of zorg aan huis van de eigen zuil. Lokale overheden waren een motor achter de institutionalisering, maar de kosten voor zorg werden tot de Tweede Wereldoorlog vooral particulier gedragen.⁶⁰

De institutionalisering ging gepaard met schaalvergroting. Toenemende medicalisering eiste steeds meer en beter geschoold verplegend personeel, dat geleidelijk uit alle lagen van de maatschappij gerekruteerd werd. Een tekort aan arbeidskrachten is er – ondanks angst van overheidswege – nooit geweest. Na de beurskrach van 1929 beleefden verpleegsters een moeilijke tijd. Salarissen gingen achteruit en de werkloosheid was hoog, onder andere omdat de werktijden werden uitgebreid en er zodoende minder personeel nodig was. En hoewel zorg een noodzakelijke dienstverlening was en bleef, konden Nederlanders zich minder veroorloven dan in de periode ervoor. De crisisjaren moeten ook Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel niet ongemoeid hebben gelaten: dit was voor hen de periode dat zij hun opleiding afrondden en het werkveld betraden.⁶¹

Een belangrijk gevolg van de institutionalisering en schaalvergroting in de verpleging was een sterke hiërarchisering van de arbeidsverhoudingen. De verhouding tussen de arts en de verpleegster – mannelijke verplegers waren er (steeds) minder – was er een van tegenstellingen. Tussen zorgen en genezen, maar ook tussen man en vrouw. De verpleegster gold als ondergeschikte, als ‘verlengde arm’ van de arts, aan wie zij te allen tijde verantwoording moest afleggen. In het interbellum nam de medische kunde van de verpleegsters dan wel toe, de arts hield de kennis in pacht. Ook onder het verplegend personeel zelf was sprake van hiërarchie: tussen ongeschoolde krachten, leerling-verpleegsters, gediplomeerden en hoofdverpleegsters. Sommige historici, zoals oud-verpleegster Cora Bakker-Van der Kooij, beschrijven de medische verhoudingen in de eerste helft van de twintigste eeuw als die van een schijnbaar harmonieus gezin: de arts vader, de verpleegster moeder en de patiënt

⁵⁸ C. Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn. Ontwikkelingen in de ziekenverpleging en de organisatiepogingen van verpleegsters in Nederland, 1870-1920’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 2 (1981) 193-221, aldaar 197-198. C. van der Kooij, ‘1890-1990. De vermaatschappelijk van de zorg’ in: A. van den Bergh-Braam e.a. ed., *Honderd jaar verplegen. Een bijsluiter over gisteren met een opening naar morgen* (Lochem 1990) 13-66, aldaar 13, 25-28.

⁵⁹ De aanduiding ‘zuster’ voor verpleegster is veelzeggend: het is een duidelijke erfenis van het religieuze verplegen die tot ver in de twintigste eeuw bleef bestaan.

⁶⁰ Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 196, 198, 202. C. Bakker-van der Kooij, ‘De maatschappelijke positie van verpleegsters in de periode 1880-1940’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 454-475, aldaar 457, 459-461, 469. C. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland 1872-1972. Een terreinverkenning* (Leiden 1973) 103. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 20-22, 34, 36, 41-42.

⁶¹ Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 212, 217-219. Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 454, 472, 474-475. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige*, 104-106. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 38, 40. Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*, 119-120, 122. Wiegman, ‘Zusters in smetteloos wit’, 66.

kind. Net als thuis had de vrouw in een medische omgeving een schaduwrol.⁶²

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was de verpleging door vooruitgang in de medische wetenschap aan de ene kant een discipline die nog volop in ontwikkeling was, maar aan de andere kant een vakgebied dat nog met een been in de negentiende eeuw stond. Een verpleegster had – hoewel afhankelijk van waar zij werkte – een ondergeschikte positie in een door crisis geteisterd vak. Waarom werden vrouwen als de Nederlandse Ambulance-zusters in deze periode dan toch verpleegster?

De aantrekkingskracht van het zuster-zijn in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog

Historici zijn het erover eens dat sociaal aanzien een van de belangrijkste redenen voor vrouwen moet zijn geweest om verpleegster te worden. De verpleging gold als een beschaafde, nobele betrekking met een zeer sterk vrouwelijk imago. Het was een uitstekende voorbereiding op het huwelijk, of, als dat huwelijk er niet van kwam, een nuttige en gewaardeerde vervanging ervan. Voor meisjes uit de lagere sociale (midden)klassen betekende deze beroepskeuze ook een stijging op de sociale ladder. Onder hen bevonden zich de Nederduits hervormde Trijntje, wier vader groentehandelaar was, de rooms Katholieke Laurien, met een vader die als stoker werkte op de grote vaart, en de Nederlands hervormde Nel, dochter van een smid. Voor de vrijzinnig protestantse Lies, dochter van het hoofd van een school, en de protestantse Inge, wier vader werkte als procuratiehouder, lag dat vermoedelijk anders. Meisjes als zij hoefden waarschijnlijk uit financiële overwegingen niet te werken, maar vonden in de verpleging wel een levensinvulling die paste bij hun afkomst. In de eerste helft van de twintigste eeuw heerste in Nederland nog de vaste overtuiging dat vrouwen een aangeboren neiging tot zorgzaamheid bezaten. Een dienend beroep als de verpleging leende zich daar uitstekend voor. Voor mannen had het verplegingsvak weinig tot geen sociaal aanzien, hoewel zij wel meer verdienden. Verplegers werden vooral ingezet bij de zwaardere lichamelijke klussen, zoals het vervoeren of baden van patiënten, of soms op zalen waar enkel mannelijke patiënten lagen.⁶³

⁶² A. van der Arend, 'De positie van verpleegkundigen en hun beroepsgroep' in A. van den Bergh-Braam e.a. ed., *Honderd jaar verplegen. Een bijsluiter over gisteren met een opening naar morgen* (Lochem 1990) 275-288, aldaar 277, 280. Bakker-van der Kooij, 'Mara. Pleegzuster zijn', 199. Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 456-457, 463-464, 475. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland*, 13, 29, 34-39, 41-42. C. Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging* (Lochem 1985) 90. Van der Kooij, '1890-1990', 14, 17, 26, 33-36. T. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen. Een historische analyse van een vrouwenberoep* (Lochem 1979) 42.

⁶³ Van der Arend, 'De positie van verpleegkundigen en hun beroepsgroep', 278-280. Bakker-van der Kooij, 'Mara. Pleegzuster zijn', 193, 216-219. Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 456, 458, 465. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland*, 15, 34, 36. Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging*, 101, 111. Genealogie [naam], 'Persoonskaart: [naam]', geen datum, website mijn-genea.nl. [naam] (28 september 2016). Genealogie [naam], 'families, [naam]', geen datum, website genealogieonline.nl. [naam] (28 september 2016). Genealogie [naam], '1890-1990', 23, 28-31, 35, 42. Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*, 122. NA, CABR, inventarisnummer [naam] (z.j.). A. Pondes, 'Persoonskaart [naam]

Het positieve beeld van het beroep van verpleegster werd versterkt door een gevoel van roeping dat ermee samenhangt. Het idee ‘geroepen’ te worden om zieken en gewonden te verplegen – zowel vanuit religieus als ideologisch perspectief – was voor een vrouw een geaccepteerde reden om zich buitenshuis nuttig te maken. Als een ware Florence Nightingale – of een engel – kon zij haar patiënten verlichting brengen. Religieuzen maakten vanaf het begin een groot deel uit van het aantal verpleegsters. En ook voor ‘gewone’ vrouwen van verschillende achtergronden (religieus of niet-religieus) moet het idee om iets te kunnen betekenen voor hun medemens iets zijn geweest wat grote voldoening kon geven. Door hun patiënten tot steun te zijn, dienden zij een hoger doel. De verpleging bleef voor vrouwen tot begin jaren vijftig roeping boven beroep.⁶⁴

De motieven om pleegzuster te worden waren niet altijd (ogenschijnlijk) onbaatzuchtig. Wat sommige auteurs als hoofdreden voor de beroepskeuze aanwijzen was de aantrekkingskracht van een relatief zelfstandig bestaan in de maatschappij, dankzij de aard van het werk en het salaris. De hiermee samenhangende carrièremogelijkheden konden die zelfstandigheid nog vergroten en betekenden daarnaast natuurlijk een stapje hoger op de sociale ladder. Hoewel verpleegsters stelselmatig werden onderbetaald, gaf een eigen inkomen hen toch genoeg bewegingsvrijheid om zich onafhankelijk op te stellen van familie of een (toekomstige) echtgenoot. In het ziekenhuis waren zij nog steeds wel sterk gebonden aan de wil van het hoger geplaatste personeel, maar zeker als zij eenmaal een diploma op zak hadden en konden gaan ‘particulieren’, vervolgcursussen volgen of promotie maken, verkregen zij een zekere vrijheid. Tijdens de crisisjaren gold daarbij dat een vrouwenberoep als de verpleging een veiligere optie was dan een vak waarin vrouwen concurrentie hadden van mannen. Vrouwen werden immers eerder ontslagen dan kostwinners. Wellicht heeft dit ook de beroepskeuze van de vrouwen van de Nederlandse Ambulance beïnvloed en werden zij liever verpleegster boven een ander (vrouwen)beroep. Inge werkte namelijk eerst twee jaar als typiste voordat ze begin jaren twintig voor de verpleging koos, Trijntje werkte ook acht jaar op kantoor voordat ze een aantal jaren later een carrièreswitch maakte en Laurien volgde na de huishoudschool de driejarige Handelsavondschool. Lies was eigenlijk gouvernante en volontair in het lager onderwijs en Nel werkte een tijdje in de bibliotheek van een boekhandel voordat zij als ziekenverzorgster ging werken.⁶⁵

Daarnaast was de verpleging zowel inhoudelijk als praktisch gezien een toegankelijk beroep. Hoewel verpleegsters in de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog steeds meer medische

■, 10 maart 2006, website pondes.nl. ■ (28 september 2016). Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*, 105-106, 108. Wiegman, ‘Zusters in smetteloos wit’, 68-69.

⁶⁴ Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 196, 211, 215. Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 458. Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging*, 101. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 22, 42. Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*, 118-119. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*, 42-48, 106. Wiegman, ‘Zusters in smetteloos wit’, 65, 72.

⁶⁵ Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 213-214, 216, 218, 221. Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 456-457, 464-467, 470. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 22-23, 25, 30. Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*, 121. NA, CABR, inventarisnummers ■ (z.j.), ■ (z.j.), ■ (z.j.), ■ (1945-1952), ■ (1945-1952). Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*, 105-107.

handelingen mochten uitvoeren – wat het beroep ook aantrekkelijker maakte – bleef het verplegen overwegend verzorgend van aard. Zusters hadden veelal eenvoudige, half-huishoudelijke taken. Tegen de tijd dat de Nederlandse Ambulance-verpleegsters gingen werken, werden er dan wel steeds meer eisen aan de (voor)opleiding gesteld, maar de voorwaarden bleven relatief bescheiden. In de diakonessenhuizen en psychiatrische instellingen werden bijvoorbeeld meisjes toegelaten die alleen lager onderwijs hadden genoten. Andere zorginstellingen vroegen om minimaal (Meer) Uitgebreid Lager Onderwijs ((M)ULO) richting A, een vergelijkbare of hogere opleiding, en vaak ook nog om een voorbereidingscursus. Belangrijker dan de kennis bleef echter steeds het karakter van de verpleegster.⁶⁶ Medisch historicus Cornelis Binnenkade, die in 1973 over de opleidingseisen in de verpleging schreef, stelde:

Zelfopoffering, dienstbaarheid, plichtsbesef, gehoorzaamheid, inschikkelijkheid, fatsoen en zedelijkheid zijn de eigenschappen die in de een of andere vorm steeds terugkeren. (...) het ‘aureool van liefdewerk’ [heeft] de leerling-verpleegsters (...) nog tot 1950 achtervolgd.⁶⁷

Er kunnen kanttekeningen worden geplaatst bij de hierboven geschetste aantrekkelijke kanten van het verpleegsterschap. Naast de sterke (patriarchale) hiërarchie en de waardering van wat zusters deden als ‘schaduwwerk’ is al de invloed van de economische depressie genoemd. Daarmee samenhangend was een ander nadeel de consequente onderbetaling. In dit opzicht deed het aanzien van het verplegen als liefdewerk het beroep geen goed. Liefdadigheid en salariseisen gingen moeilijk samen. Daarbij was verpleegster zijn ontzettend zwaar, zowel fysiek als geestelijk: de vrouwen maakten lange en uitputtende dagen. De zelfstandigheid van de pleegzusters was als gevolg van al deze nadelen dan ook relatief. Zij leidden een onzeker bestaan. Oud-verpleegkundige en antropologe Truus Spijker schreef in 1979: ‘Met enig recht kan men zeggen dat de roeping van de verpleegster werd geëxploiteerd.’⁶⁸

De (vergeefse) strijd om betere arbeidsvoorwaarden – aangejaagd door beroepsvereniging Nosokómos – werd vanaf de jaren dertig vrijwel niet meer gestreden. Verpleegsters leken zich in deze periode te hebben verzoend met de omstandigheden. Wellicht had de crisis of de heersende vrouwonvriendelijke moraal hen ertoe gebracht vooral van hun eigen situatie het beste te maken. Of beseften zij dat protesteren simpelweg niet paste in de vermeende ‘neutraliteit’ van de medische wereld. Van een groepsbewustzijn om de situatie te verbeteren was in elk geval nauwelijks sprake. De

⁶⁶ Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis (Atria), Archief Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), inventarisnummer 896 (1925-1946). Atria, Archief Nederlandse Maatschappij voor Verpleegkunde (NMV), inventarisnummer 8 (z.j.). Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 213, 216, 218, 221. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland*, 11, 16, 29-31. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 23, 45, 122.

⁶⁷ Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland*, 33, 102.

⁶⁸ Atria, NBV, inventarisnummer 896 (1925-1946). Van der Arend, ‘De positie van verpleegkundigen en hun beroepsgroep’, 279-280, 284. Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 202, 208-209, 213, 215-218. Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 465-466, 468, 470, 472-475. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland*, 42, 102, 106. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 28, 30, 34, 37-38, 41, 43. Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*, 122. Wiegman, ‘Zusters in smetteloos wit’, 69. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*, 106.

belangen waren – ook als gevolg van de verzuiling – versnipperd over een veelheid aan kruis- en beroepsverenigingen en (andere) plaatselijke initiatieven. Wel waren veel verpleegsters lid van de Nederlandse Bond voor Ziekenverpleging, omdat die in de afname van de examens een monopoliepositie bezat. De Bond had als belangrijkste drijfveer echter niet het verbeteren van de sociale en financiële positie van verpleegsters, maar het hervormen van het verplegingsonderwijs en zo indirect het oppoetsen van het beroepsimago. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam er verbetering in de maatschappelijke positie van verpleegsters.⁶⁹

Dat vrouwen toch voor het verpleegsterschap kozen, was waarschijnlijk nooit het gevolg van een enkel motief. Alle genoemde voordelen kunnen in samenhang een rol hebben gespeeld, en allemaal zijn afgewogen tegen de nadelen. Dat hun beroepskeuze echter (enkel) uit roeping was, lijkt onwaarschijnlijk. Ik denk dat voor de meeste verpleegsters – de zusters van de Nederlandse Ambulance inclusief – de kern van de aantrekkelijkheid van hun beroep erin lag dat zij iets van hun leven konden maken op een sociaal geaccepteerde wijze. Verpleegster worden was een mooie en ook ‘veilige’ optie: zowel wat betreft het vrouwelijke en idealistische imago dat eraan kleefde, als wat betreft de baankansen in tijden van economische malaise. Hoe de Ambulance-verpleegsters vormgaven aan hun opleiding, carrière en maatschappelijke zelfstandigheid, beschrijf ik in de volgende paragraaf.

Opleiding en carrièremogelijkheden voor zusters in de eerste helft van de twintigste eeuw

In de periode voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog waren er meerdere manieren waarop vrouwen het beroep van verpleegster konden uitoefenen. Hierbij gold een belangrijk onderscheid tussen gediplomeerde en ongediplomeerde zusters. Die laatste groep mocht zich sinds de Wet tot Bescherming van het Diploma Ziekenverpleging (1921) eigenlijk geen verpleegster noemen. Die wet eiste dat zij eerst een staatsdiploma behaalden in de A-richting (algemene ziekenverpleging) of B-richting (psychiatrische ziekenverpleging). De verplegingsorganisaties waren in de loop van de twintigste eeuw steeds sterker gekant tegen zogenaamde ‘wilde’ verpleegsters, die geen diploma hadden. Ongediplomeerd pleegzuster zijn was voor de generatie van de vrouwen van de Nederlandse Ambulance zodoende geen aantrekkelijk perspectief. Toch kon in feite iedere vrouw die dat wilde, zich toeleggen op verpleging aan huis. Zieke burgers konden zelf kiezen of zij een gediplomeerde

⁶⁹ Atria, NBV, inventarisnummer 896 (1925-1946). Van der Arend, ‘De positie van verpleegkundigen en hun beroepsgroep’, 279-280, 284. Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 202, 208-209, 213, 215-218. Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 465-466, 468, 470, 472-475. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland*, 42, 102, 106. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 28, 30, 34, 37-38, 41, 43. Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*, 122. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*, 108. Wiegman, ‘Zusters in smetteloos wit’, 69.

zuster prefereerden boven een ongediplomeerde.⁷⁰

In de grote ziekenhuizen werkten veel leerling-verpleegsters, die gedurende hun driejarige opleiding als goedkope werkkraft werden ingezet voor het minder ingewikkelde verplegingswerk, zoals wassen, schoonmaken en verzorgen. Hun aanwas was steeds zeer groot. Lies volgde deze weg. Zij werkte vanaf 1938 in het Wilhelmina Gasthuis⁷¹ in Amsterdam en legde eind 1941 daar haar examen in de A-richting af. Ook Trijntje werd op deze manier verpleegster. Zij werkte tijdens haar driejarige opleiding in het Rotterdamse Bergwegziekenhuis en behaalde haar A-diploma in 1931. Inge op haar beurt werkte relatief lang als leerlingverpleegster. Zij begon in 1922 bij de Sophia Stichting in Scheveningen, ging in 1923 als leerling over naar het Wilhelmina Gasthuis en het Tesselschade Ziekenhuis – ook te Amsterdam – en legde haar A-examen pas eind 1929 af. Ongeschoolde krachten waren eveneens in groten getale in de ziekenhuizen te vinden. Laurien werkte eerst zo'n twee jaar als ongeschoolde werkkraft in het Marine Hospitaal in Den Helder en vermoedelijk ook in het provinciale ziekenhuis Duin en Bosch in Castricum. In 1932 haalde zij in Den Helder haar diploma A. Daarna kreeg Laurien een vaste aanstelling in het Militair Hospitaal in Utrecht, waar ze werkte tot haar eerste huwelijk, met de vierentwintigjarige beroepsmilitair Rudi in augustus 1941.⁷²

Behalve in de grotere ziekenhuizen konden verpleegsters – naast als particulier – ook werkzaam zijn in kleinere instellingen, katholieke congregaties en protestantse diakonessenhuizen. Net als in de ziekenhuizen woonden gediplomeerden en leerling-verpleegsters daar verplicht intern, en ook daar deden de leerlingen en ongeschoolden vaak het huishoudelijke werk, terwijl de gediplomeerden en religieuzen het 'echte' verpleegwerk op zich namen. Nel was zo'n ongeschoold ziekenverzorgerster in een religieuze instelling. Zij werkte van 1938 tot 1940 in het Diakonessenhuis in Haarlem, waarna ze deze werkplek verruilde voor het Damestehuis aan de Papenstraat in Delft.⁷³

Het examen dat verpleegsters moesten afleggen als zij een diploma wilden halen was sinds 1921 overal hetzelfde. Als vooropleiding werd zoals gezegd meestal minimaal ULO A geëist, soms ook nog een extra voorbereidende cursus. Dergelijke cursussen werden veelvuldig aangeboden op huishoudscholen en hadden een uitvoerig curriculum: naast algemene vakken als lezen, taal, rekenen, vaderlandse geschiedenis en aardrijkskunde ook meer beroepsspecifieke leeronderdelen als natuur- en scheikunde, anatomie en fysiologie, gezondheidsleer, voedingsleer, handenarbeid, algemene

⁷⁰ Atria, NBV, inventarisnummer 896 (1925-1946). Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 464. Van der Kooij, '1890-1990', 37-38. A. van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn. Geschiedenis van de verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg* (Amsterdam 1974) 183.

⁷¹ Het Wilhelmina Gasthuis werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter omgedoopt tot Wester Gasthuis.

⁷² Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 456-457, 461, 464-465, 468-470, 472, 474. Van der Kooij, '1890-1990', 27-28. NA, CABR, inventarisnummers [] (1945-1952), [] (z.j.), [] (z.j.), [] (z.j.), [] (1945-1952), [] (1945-1952). Regionaal Archief Alkmaar, Bevolkingsregister Castricum, aktenummer [] (1923-1939).

⁷³ NA, CABR, inventarisnummer [] (1945-1952). NA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), inventarisnummer [] (z.j.).

verzorging, algemene ziekenverpleging en ethiek. De driejarige verpleegopleidingen⁷⁴ waren erg breed opgezet en om examen te mogen doen, moesten kandidaten minimaal een 6 hebben voor ‘algemeene geschiktheid’. De toetsing was zowel praktisch – ‘de handgrepen uit het praktijkboekje, de kennis van verplegingsartikelen en instrumenten en de verbandleer’ – als theoretisch.⁷⁵ De theorie viel uiteen in vier onderdelen:

1. anatomie, physiologie, gezondheidsleer.
2. algemeene ziekteleer en observatie van de zieken.
3. bijzondere ziekteleer, kennis van de belangrijkste ziekten, ook besmettelijke- en hunne verpleging.
4. verpleging van chirurgische ziekten, eerste hulp bij ongelukken, vervoer van zieken, dienst op de operatiekamer.⁷⁶

De leidende posities in de ziekenhuizen waren in handen van gediplomeerde verpleegsters. De arbeidsreserve werd gevormd door particuliere zusters: medewerksters die eigenlijk te duur waren en daarom gebonden werden aan reeksen tijdelijke arbeidscontracten. Vooral in de crisistijd gold voor hen echter: werk was werk, ook als daarvoor zelfstandigheid moest worden ingeleverd ten opzichte van (loon)afhankelijkheid. Sommige afgestudeerde zusters werkten zelfs tegen een schamel leerlingensalaris door na hun opleiding, omdat anders ontslag dreigde. Trijntje was zo’n particulier verpleegster die zichzelf verhuurde aan ziekenhuizen. Zij kreeg naast betaling soms ook kost en inwoning.⁷⁷

Om hoofdverpleegster of een andere leidende functie in het ziekenhuis te verkrijgen, moesten vrouwen over heel veel kwaliteiten beschikken, zoals pedagogische, psychologische, economische en sociale wetgevingskennis en ervaring met huishoudkunde, dieetleer, ziekteleer van allerlei aard en administratief werk zoals boekhouden. Naast de verplichte opleiding, praktijkervaring en aantekeningen telden bovenal de ‘karaktereigenschappen van de persoon’ en ‘een zòò ruime algemeene ontwikkeling, dat daaraan geen aandacht behoeft te worden besteed’. Maar ook voor de zusters die geen leidende positie ambieerden waren voortgezette opleidingen mogelijk: de zoëven al genoemde aantekeningen. Zo konden vrouwen bijvoorbeeld aantekeningen voor kinder-, kraam- en wijkverpleging halen, waarbij de eerste twee golden als mooi opstapje naar de laatste. De wijkverpleging was zeer aantrekkelijk vanwege het hoge verantwoordelijkheids- en

⁷⁴ De opleidingen voor verplegers waren van minder lange duur en doorgaans van slechtere kwaliteit.

⁷⁵ Atria, NMV, inventarisnummer 8 (z.j.). Van der Kooij, ‘1890-1990’, 30. Morée en Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland*, 119.

⁷⁶ Atria, NMV, inventarisnummer 8 (z.j.).

⁷⁷ Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 456-457, 461, 464-465, 468-470, 472, 474. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 27-28. NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952).

zelfstandigheidsgehalte. Het had als voordeel ten opzichte van het particuliere verplegen dat het werk veel inhoudelijker en minder huishoudelijk van aard was.⁷⁸ Toch was het ook zwaar:

Vaak zal het bijna onmogelijke van haar [de verpleegster] gevraagd worden (...) zij [moet] een buitengewoon aanpassingsvermogen bezitten want zij komt met velerlei soorten mensen in de meest verschillende omstandigheden in aanraking.⁷⁹

Ook de zusters van de Nederlandse Ambulance behaalden aantekeningen. Zo volgde Laurien na de voltooiing van haar opleiding tot verpleegster een cursus van een jaar tot kraamverpleegster in het Marine Hospitaal in Den Helder. In het Militair Hospitaal in Utrecht leerde zij vervolgens verder in de röntgendiagnostiek en –therapie en de oorlogschirurgie: kennis die haar later goed van pas zou komen. Trijntje en Inge haalden ook de aantekening voor kraamverpleegster. Zij volgden hun opleidingen aan respectievelijk de Rijkskweekschool voor Vroedvrouwen te Rotterdam en het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam. Nel werkte in 1941 een aantal maanden als werkkraacht in een particuliere kraamkliniek in Den Haag. Daar studeerde zij voor het kraamverzorgingsdiploma, niet te verwarren met de aantekening kraamverpleging, die de andere vrouwen haalden.⁸⁰

Inge werkte van 1929 tot 1933 als kraamzuster in het Coolsingelziekenhuis in Rotterdam en het Ziekenhuis Zuidwal in Den Haag, maar specialiseerde zich daarna verder in een heel andere richting. Zij ging werken in het krankzinnigengesticht Endegeest, gevestigd op een landgoed even buiten Oegstgeest. Daar behaalde ze in 1934 haar diploma B, waarna ze in vaste dienst kwam bij de gestichten Endegeest en Oostgeest, eveneens in Oegstgeest.⁸¹

Naar het slagveld. Hoe de Tweede Wereldoorlog de verpleging beïnvloedde

Toen de Duitsers Nederland binnenvielen op 10 mei 1940 was oorlog al lang geen mannenaangelegenheid meer. Het waren wel mannen die het verloop van de strijd van bovenaf bepaalden en die het grootste deel van het vechten op zich namen, maar vrouwen waren sinds de negentiende eeuw ook in toenemende mate bij het oorlogsgeweld betrokken geraakt.⁸² Hoogleraar Verpleegwetenschappen Anneke van den Bergh-Braam en de al even genoemde Cora Bakker-Van der Kooij schreven in 1990:

⁷⁸ Atria, NMV, inventarisnummer 3 (z.j.). Bakker-van der Kooij, *De maatschappelijke positie van verpleegsters*, 464. Binnenkade, *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland*, 15-16. Van der Kooij, '1890-1990', 45, 48-50. Spijker, *Mooi en beschaafd verplegen*, 41, 100.

⁷⁹ 'De taak van de wijkverpleegster', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 8 mei 1938.

⁸⁰ NA, CABR, inventarisnummers [] (1945-1952), [] (z.j.), [] (1945-1952), [] (1945-1952), [] (1945-1952), [] (z.j.).

⁸¹ Ibidem, inventarisnummer [] (1945-1952).

⁸² Bakker-van der Kooij, 'Mara. Pleegzuster zijn', 196. Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging*, 91-92. Van der Kooij, '1890-1990', 24. Van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 142.

Zoals zij [vrouwen] tijdens de Eerste Wereldoorlog in beroepen en sectoren terecht (...) [kwamen] die tot dan toe door mannen waren bezet, zo kwamen zij tijdens de Napoleontische oorlogen uit de beschutting van hun huis. (...) Zij wilden méér dan thuis zitten breien, zij wilden ter plaatse aanwezig zijn en de soldaten verplegen.⁸³

In de loop van de negentiende eeuw hielpen dan ook steeds meer vrouwen mee in de militaire hospitalen⁸⁴. Een verplegingsorganisatie die een belangrijke rol ging spelen bij hun uitzending, was het Rode Kruis. Oorspronkelijk opgericht in 1864 door de Zwitser Henri Dunant, had het Internationale Rode Kruis in de daaropvolgende decennia allerlei nationale afdelingen gekregen. De Nederlandse Rode Kruis-vereniging werd in 1867 opgezet en zond in de Frans-Duitse Oorlog van 1870-1871 haar eerste ambulante veldlazaretten uit, waarbij zowel artsen als verpleegsters meegingen. Rode Kruis-comités gingen ideeën ontwikkelen over het verplegen van zieken en gewonden in oorlogstijd. Ook vrouwen namen hierin zitting.⁸⁵

Het idee oorlogsleed van soldaten aan het front te kunnen verlichten, gaf de aantrekkingskracht van het verpleegsterschap in tijden van oorlog een extra impuls. De invloed van het Rode Kruis was hierbij sterk. De organisatie belichaamde het ideaal van de redder – of redster – in nood ten voeten uit. Oorlog maakte de kwestie van leven of dood nog sterker voelbaar dan bij de ‘gewone’ verpleging. Het idee om een beslissende rol te kunnen spelen in het leven van de mannen die aan het front vochten, moet verpleegsters (in spe) bijzonder hebben aangetrokken. Dat het Rode Kruis een zelfverklaarde *neutrale* organisatie is, was daarbij niet onbelangrijk. De onbaatzuchtigheid van het verpleegsterschap werd hiermee alleen maar meer onderstreept. In Nederlandse krantenartikelen uit de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw werden de verpleegsters uit de Krimoorlog (1853-1856), de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865), de Boerenoorlogen (1880-1902) en vooral de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) verheerlijkt als heldinnen die met gevaar voor eigen leven hun patiënten verpleegden.⁸⁶

In de tweede helft van de jaren dertig werden in Nederland allerlei pogingen ondernomen om zowel de militaire als de civiele gezondheidszorg op orde te brengen voor als er oorlog uit zou breken. De overheid werkte daarbij nauw samen met lokale afdelingen van het Rode Kruis en andere plaatselijke (confessionele) organisaties. De behoefte aan verpleegsters kreeg een steeds massaler karakter. In 1938 wilde het NRK al 10.000 ‘helpsters’⁸⁷ opleiden. Deze vrouwen zouden de artsen en

⁸³ Van der Kooij, ‘1890-1990’, 20.

⁸⁴ Vrouwen namen meer ‘vrouwelijke’ taken op zich dan alleen de verpleging, maar het voert te ver om daar hier op in te gaan.

⁸⁵ Bakker-van der Kooij, ‘Mara. Pleegzuster zijn’, 196. Dane, *Geschiedenis van de ziekenverpleging*, 91-92. Van der Kooij, ‘1890-1990’, 24. Van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 142.

⁸⁶ Atria, NBV, inventarisnummer 896 (1925-1946). Van der Meij-de Leur, *Van olie en wijn*, 142. Wiegman, ‘Zusters in smetteloos wit’, 70. Interessant is dat Bep in een verhoor na afloop van de oorlog iets zei dat aansluit op deze publieke verheerlijking van frontverpleegsters: ‘Vroeger heb ik veel boeken gelezen over zusters die naar de fronten gingen om daar de gewonden te verplegen.’ Bep insinueerde hier mogelijk mee dat deze boeken haar hadden beïnvloed in haar keuze om als pleegzuster naar het Oosten te gaan. NA, CABR, inventarisnummer [rooster] (z.j.).

⁸⁷ Er waren helpsters eerste, tweede en derde klasse.

gediplomeerde verpleegsters in het geval van oorlog kunnen assisteren. Wie helpster wilde worden, moest tussen de 18 en 45 jaar oud zijn en werd aan een speciaal onderzoek onderworpen. De vrouwen werden beoordeeld op hun uiterlijke voorkomen, hun leeftijd, hun milieu, hun ziektehistorie en – als zij die in bezit hadden – een röntgenfoto van hun borstkas, waarschijnlijk om tuberculose (tbc) uit te sluiten. Op de oproep reageerden lang niet zoveel vrouwen als gehoopt. Assisteren bij specifiek krijgsmedisch-chirurgische handelingen en misschien zelfs wel als oorlogsheldin geprezen worden – die vooruitzichten bleken voor veel Nederlandse meisjes en vrouwen toch niet aantrekkelijk genoeg. Of de zusters van de Nederlandse Ambulance een opleiding tot helpster volgden, is niet bekend. In Duitsland ondertussen bekwaamden verpleegsters en helpsters van het *Deutsche Rote Kreuz* zich op grote schaal in de oorlogsverpleging en –verzorging.⁸⁸ Het tijdschrift *Het Nederlandsche roode kruis* – het NRK had immers goede banden met het DRK – schreef daar begin 1940 over:

(...) het Deutsche Roode Kruis [beschikt] binnenkort over een groote schare zorgvuldig opgeleide hulpkrachten voor de ziekenverpleging, waardoor het mogelijk is zijn taak in vollen omvang, ook bij de hoogste eischen die gesteld kunnen worden, naar behooren te vervullen.⁸⁹

Slechts enkele maanden later werd Nederland door het Duitse leger bezet. Trijntje participeerde op dat moment als verpleegster in Rotterdam, en woonde ook in de stad, ten zuidwesten van de Delfshavense Schie. Het is zeer waarschijnlijk dat zij gewonden verpleegde die slachtoffer waren van het bombardement op Rotterdam, vier dagen later. Daarbij ging bijna het gehele historische centrum van de stad in vlammen op. Laurien woonde op de dag van de Duitse inval intern in een van de gebouwen van het Militair Hospitaal in Utrecht, aan de Springweg. De inwoners van Utrecht waren bang dat hun stad het volgende doelwit van een bombardement zou zijn en bereidden zich voor op mogelijke luchtaanvallen. De Grebbeberg was niet ver weg: Laurien was betrokken bij het verplegen van de gewonde Nederlandse soldaten die vielen in de meidagen van 1940. Lies zat in Amsterdam, intern bij het Wilhelmina Gasthuis aan de Eerste Helmersstraat. In die stad maakte op 11 mei 1940 een Duitse luchtaanval 44 dodelijke slachtoffers. Ook Lies zal zodoende waarschijnlijk gewonden hebben verpleegd. Nel woonde aan het begin van de oorlog intern in het Damestehuis aan de Papestraat in Delft. Van de luchtgevechten boven het nabijgelegen vliegveld Ypenburg moet zij veel hebben meegekregen. Ook Inge moet veel vliegtuigen hebben horen overkomen. Het krankzinnigengesticht Endegeest was dan wel landelijk gelegen, maar was niet ver het vliegveld Valkenburg verwijderd. Zij zal misschien haar handen vol hebben gehad aan het geruststellen van haar patiënten. Inge werd op 12

⁸⁸ Atria, NBV, inventarisnummers 896 (1925-1946), 910 (1907-1909, 1937, 1940). M. van Lieburg, 'De burger-geneeskundige dienst in mobilisatie- en bezettingstijd', *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)* 4 (1994) 177-192, aldaar 184.

⁸⁹ Auteur onbekend, 'Hoe de helpsters van het Duitse Roode Kruis de verpleegkunst leeren', *Het Nederlandsche roode kruis* 1 (1940) afl. 8, 167-169, aldaar 169.

mei 1940 vanwege NSB-lidmaatschap gearresteerd en geïnterneerd in het voormalig Pesthuis in Leiden. Of de andere vrouwen korte tijd geïnterneerd zijn geweest, blijkt niet uit hun dossiers.⁹⁰

Naamsbekendheid van de Nederlandse Ambulance. Hoe de zusters gerekruteerd werden

In de zomer van 1941 kwamen de eerste berichten over de Nederlandse Ambulance naar buiten. Via nationaal-socialistische kranten als *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad*, maar ook via doorgeplaatste berichten in lokale kranten door heel Nederland. En niet alleen kranten maakten melding van het veldlazaret. De Ambulance organiseerde ook diverse evenementen om geld op te halen, vaak met behulp van nationaal-socialistische organisaties als de Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO), de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB en het Medisch Front, die het werk van de Ambulance tevens aanprezen bij hun leden. Daarnaast werden er diverse items in Polygoonjournaals aan de Ambulance gewijd. Een ander belangrijk kanaal waardoor Nederlandse verpleegsters de Ambulance konden leren kennen waren affiches en folders. Naast de ‘Giro 87600. Landgenooten, steunt de Nederlandsche Ambulance in het Oosten’-affiches, die overal in Nederland werden aangeplakt, werden er ook folders verspreid. Deze wezen de lezers op ‘onze plicht tegenover deze helden [soldaten van het Vrijwilligerslegioen Nederland]’.⁹¹

De naamsbekendheid van de Nederlandse Ambulance was zodoende aanzienlijk. Het is waarschijnlijk dat Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel er via (bijna) alle bovenstaande kanalen informatie over kregen.⁹² In juli 1941 meldden de Nederlandse kranten:

Tijdens de oorlogen in Abessinië en Finland hebben Nederlandse ambulances onmiddellijk hun medewerking verleend bij de verzorging der gewonden. (...) Het Vrijwilligerslegioen Nederland doet (...) een beroep op de medewerking van medici, verplegend personeel en hulpverpleegsters. Zij, die wensen opgenomen te worden in

⁹⁰ Auteur onbekend, ‘14 mei 1940. Bombardement en brandgrens’, zonder datum, website Brandgrens Rotterdam 40-45. <https://goo.gl/mj9iW6> (6 oktober 2016). Auteur onbekend, ‘Ypenburg’, zonder datum, website Ministerie van Defensie. <https://goo.gl/N0G1HQ> (6 oktober 2016). Auteur onbekend, ‘Kroniek Utrecht en de Tweede Wereldoorlog’, zonder datum, themawebsite Utrecht en de Tweede Wereldoorlog. <https://goo.gl/PF9e9A> (6 oktober 2016). NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.). Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), persoonskaarten [REDACTED], [REDACTED] en [REDACTED]. C. Verkerk, ‘Die bom die 70 jaar geleden 44 man doodde op de Blauwburgwal’, 11 mei 2010, website *Het Parool*. <https://goo.gl/DA1uzL> (6 oktober 2016).

⁹¹ NIOD Instituut voor Oorlogs- en Genocidestudies (NIOD), inventarisnummer DOC II – 495 Nederlandsche Ambulance – Oostfront N.A. T (z.j.).

⁹² Bep zei in een verhoor na de oorlog letterlijk dat zij de Nederlandse Ambulance had leren kennen via een advertentie in de krant: ‘In Juli 1941 heb ik mij op de eerste oproep in de courant gemeld om [als] verpleegster uitgezonden te worden naar het Oostfront. Dit ging niet uit van het Nederlandsche Roode Kruis. Ik geloof dat het van het Vrijwilligerslegioen uitging.’ Zij onderschrijft met haar opmerkingen mijn vermoeden dat het Nederlandse publiek wist dat de Ambulance gelieerd was aan de bezettingsmacht. NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (z.j.).

de Nederlandse ambulance, worden verzocht, zich schriftelijk te melden bij het hoofdkwartier van het Vrijwilligerslegioen Nederland, Koninginnegracht 22, Den Haag (...).⁹³

Het is opvallend dat de Nederlandse Ambulance voor het oostfront beschreven werd als de directe opvolger van Nederlandse Rode Kruis-ambulances die in de voorgaande decennia naar oorlogsgebieden waren vertrokken. Bijna elke dag in de daaropvolgende maanden werden de oproepen herhaald. Daarbij werd de vermeende neutraliteit van de Nederlandse Ambulance steevast benadrukt:

De Nederlandsche ambulance, welke binnenkort zal vertrekken, heeft tot taak den nood te lenigen van militairen en burgers, die slachtoffer zijn geworden van de krijgshandelingen in Oost Europa. Vriend en vijand hebben hulp noodig. Zoowel de Finsche, de Roemeensche en Duitsche soldaten worden verzorgd, als de Russische.⁹⁴

Toen deed de organisatieleiding van de Nederlandse Ambulance op 4 september opeens de mededeling dat ‘met het oog op (...) [de] gevaren voorloopig geen vrouwelijk personeel meegenomen zal worden’. Het krantenbericht sprak ook van de vermoedelijke teleurstelling onder de ‘vele verpleegsters die spontaan hun medewerking hebben toegezegd’, maar stelde dat de ‘plunderende Sovjetbenden’ aan het oostfront voor vrouwen te riskant waren. Trijntje had haar aanmeldingsformulier voor de Nederlandse Ambulance al op 25 juli 1941 ondertekend, Nel op 28 juli, Inge op 2 augustus Laurien op 7 augustus. Wellicht waren zij teleurgesteld.⁹⁵ Op 23 september meldden de kranten echter dat er wel Nederlandse verpleegsters richting het Oosten zouden kunnen, zolang zij in dienst van het *Duitse* Rode Kruis achter de frontlinies bleven:

Het is de bedoeling in de verschillende Roode Kruis-ziekenhuizen, waar gewonde soldaten zijn ondergebracht, een of meer zalen door Nederlandsche verpleegsters te laten verzorgen. (...) De verpleegsters zullen, voor zij haar taak aanvangen, in een der “zusterheimen” van het Duitsche Roode Kruis een korte vooropleiding ontvangen, waarna zij bij de verschillende ziekenhuizen zullen worden ingedeeld. Er ontplooit zich hier een arbeidsterrein van schier onbeperkten omvang. Hier is plaats en werk voor honderden jonge vrouwen, die ook haar krachten willen geven voor de leniging van het oorlogsleed. De daad is thans aan de Nederlandsche vrouwen.⁹⁶

Een dag later berichtten de kranten dat het personeel voor de Nederlandse Ambulance in elk geval volledig was en dat er geen verpleegsters meer nodig waren. De deelname van vrouwen leek hiermee dus toch bevestigd. ‘Het ligt in de bedoeling de oproep [voor personeel] te herhalen, zoodra de ambulance van het legioen naar het Oosten zal zijn vertrokken’, stond er te lezen. In het voorjaar en de zomer 1942 werden inderdaad herhaaldelijke oproepen gedaan – overigens ook voor artsen, verplegers en ander personeel. Er werden verpleegsters gevraagd met een A-diploma ziekenverpleging – iets wat

⁹³ ‘Ambulance voor het Vrijwilligerslegioen Nederland’, *Het Volk*, 18 juli 1941.

⁹⁴ ‘Mededeelingen van het Vrijwilligerslegioen Nederland’, *Het Vaderland*, 21 juli 1941.

⁹⁵ NA, CABR, inventarisnummers [] (z.j.), [] (1945-1952), [] (z.j.), [] (1945-1952). NIOD, inventarisnummer KA II – 1383 Nederlandsche Ambulance (1933-1945).

⁹⁶ ‘Oproep voor verpleegsters’, *De Telegraaf*, 23 september 1941.

Nel en drie zusters van haar transport niet hadden, dus hoe zwaar hieraan getild werd, is niet duidelijk – en een leeftijd niet hoger dan veertig jaar.⁹⁷

De berichtgeving over de Nederlandse Ambulance was wisselend en bij vlagen onduidelijk. Het personeel dat zich had aangemeld zat voortdurend in onzekerheid over de uitzending. Het ‘aanstaand’ vertrek waar de kranten over spraken, liet lang op zich wachten. In afwachting van nadere inlichtingen zagen twee van de vijf vrouwen het genoemde alternatief van DRK-zuster zijn als aantrekkelijk. Lies, die op 28 november 1941 haar aanmeldingsformulier voor de Nederlandse Ambulance had ondertekend, maar aan het einde van de zomer al om inlichtingen had gevraagd, werkte van april tot augustus 1942 als *Probeschwester* – een soort gediplomeerd hulpverpleegster – voor het Duitse Rode Kruis in een kinderziekenhuis in Dresden. Eind augustus keerde zij terug zodat ze met de Nederlandse Ambulance naar het oostfront kon vertrekken. Nel meldde zich aan voor het Duitse Rode Kruis in juni 1942. Toen in augustus haar sollicitatie echter bijna rond was, kon zij al met de Ambulance mee. Daarvoor had Nel in 1941 als huishoudster gewerkt voor enkele Duitse officieren in een villa in Den Haag, waar zij inmiddels zelf ook woonde. Daar was ze verliefd geworden op *Obergefreiter* Klaus, met wie ze zich in september 1941 verloofd had. De verloving hield om onduidelijke redenen geen stand. Ook de andere vrouwen solliciteerden naar alternatieve betrekkingen, al was het maar voor even. Trijntje werkte van april tot mei 1942 – toen ze met de Ambulance meeging – op de afdeling Sociale Zaken van de Stichting Winterhulp, onderdeel van de nationaal-socialistische Nederlandse Volksdienst (NVD).⁹⁸

De Nederlandse Ambulance voor het oostfront plaatste niet alleen wervingsberichten voor personeel in de kranten. Het overgrote deel van de advertenties die de organisatie publiceerde waren donatieverzoeken. Van juli 1941 tot augustus 1942 stond bijna elke dag wel een oproep in de nationale en regionale bladen, en ook daarna werd nog enkele keren om geld gevraagd. De retoriek in deze advertenties was altijd propagandistisch. De medewerkers van de Ambulance werden afgeschilderd als helden en heldinnen.

Wederom is een contingent Nederlandsche verpleegsters naar het Oostfront vertrokken. (...) met de Nederlandsche Ambulance. Men moet respect hebben voor deze moedige meisjes, die veelal een gemakkelijk leventje hier in Nederland opofferen, om ginds aan het Oostfront onder vaak zeer moeilijke omstandigheden voor de gewonden te zorgen. Zij verdienen uw steun en waardering.⁹⁹

⁹⁷ ‘Het personeel van de Nederlandsche Ambulance’, *Leeuwarder Nieuwsblad*, 25 september 1941. ‘Nederlandse Ambulance vraagt vrijwilligers’, *Het Volk*, 14 april 1942. Zonder titel, *Dagblad van Rotterdam*, 30 mei 1942. Waarom de vermeende aanmeldingen van Ada en Bep voor de Nederlandse Ambulance in 1941 of 1942 niet in behandeling werden genomen en die van de hoofdpersonen uit dit onderzoek wel, valt niet te achterhalen. Ik heb er ook geen vermoedens over.

⁹⁸ International Tracing Service (ITS), archiefnummer [REDACTED] (z.j.), inventarisnummer onbekend. NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952). NA, STPD, inventarisnummer [REDACTED] (z.j.). Zonder titel, *Het Nationale Dagblad*, 1 september 1941. Bep en Ada werkten zoals gezegd ook eerst voor het Duitse Rode Kruis.

⁹⁹ ‘Dappere meisjes’, *Limburger Koerier*, 31 augustus 1942.

De vergelijking met eerdere Rode Kruis-ambulances werd vaak gemaakt, vooral met de ambulance voor Finland, die begin 1940 uitgezonden was:

Weet u het nog, hoe tijdens den Finsch-Russischen oorlog duizenden en duizenden gewonden op het slagveld doodvroren? (...) Binnen korten tijd zal de winter met al zijn felheid zijn intrede doen in het Sovjetland, maar dan zal het niet mogen voorkomen, dat een gewonde strijder op het slagveld doodvriest.¹⁰⁰

Daarbij verschenen er berichten over de Zwitserse ambulances van het Rode Kruis, waarin verondersteld werd dat de bedoelingen van het *Internationale* Rode Kruis hetzelfde waren als die van het Duitse en het Nederlandse ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

De eerste Zwitserse ambulance is van het Oostfront in Bern teruggekeerd (...) De leider van de teruggekeerde ambulance verklaarde, dat de gewonden, Duitse zowel als Russische, een uitstekende behandeling hebben gehad...¹⁰¹

Dat de Nederlandse Ambulance zonder aanzien des persoons zou werken, is iets wat constant terugkwam. Die nadrukkelijke neutraliteit uitte zich nog sterker in de advertenties die expliciet het apolitieke karakter beklemtoonden. ‘De Nederlandse Ambulance, die onder de Witte Vlag met het Rode Kruis werkt, staat boven alle partijen.’¹⁰² En:

“Ik doe niet aan politiek”, zoo schreef een eenvoudige boer uit Zeeland aan de Nederlandsche Ambulance (...) “Gewonden moeten geholpen worden, van welke partij ze ook zijn”, schreef een arbeider uit Utrecht. Beide mannen maakten een bedrag over (...) Waar blijft uw storting toch?¹⁰³

Hierbij werd natuurlijk ook een sterk beroep gedaan op de gul- en goedheid van de Nederlandse burger, door te schrijven dat (veel) anderen – bedrijven en organisaties, maar ook individuen zoals hierboven – hun geld al hadden gestort. ‘Duizenden Nederlanders hebben gevolg gegeven aan de oproep.’ En: ‘(...) welke rechtgeaarde Nederlander zou weigeren (...) gewonden te helpen?’¹⁰⁴ Ook werd er geappelleerd aan de dankbaarheid die Nederlanders zouden moeten voelen voor de soldaten die het communisme bestreden in het Oosten:

Ware offerzin, die wordt betoond door (...) de Nederlandse Ambulance. (...) Des te zwaarder is deze taak omdat de bolsjewist geen eerbied heeft voor de witte vlag van het Rode Kruis. Heel dikwijls moeten de gewonden met de wapenen verdedigd worden tegen overvallen van misdadige Sowjet-horden.¹⁰⁵

En dat niet alleen soldaten, maar ook burgers werden geholpen, moest mensen wellicht doen beseffen dat er een zekere gelijkenis bestond tussen hen en de mensen in het oosten van Europa. Zij konden hun

¹⁰⁰ ‘Weet u het nog?’, *Dagblad van het Zuiden*, 12 november 1941.

¹⁰¹ ‘Eerste Zwitserse ambulance terug’, *Het Volk*, 3 februari 1942.

¹⁰² ‘Een verheugend feit’, *Het Volk*, 5 september 1942.

¹⁰³ ‘Stemmen uit het volk’, *De Gelderlander*, 14 februari 1942.

¹⁰⁴ ‘Verjaardagstorting een succes’, *Het Volk*, 9 maart 1942. ‘Een klein offer’, *Het Volk*, 22 augustus 1942.

¹⁰⁵ ‘Ware offerzin’, *Het Volk*, 11 mei 1942.

leed verzachten door geld te storten, zonder dat ze het idee hoefden te hebben de Duitse oorlogsinspanningen te helpen. ‘Vrouwen en kinderen wachten om hulp.’¹⁰⁶

Straks zal de bevolking in het Sowjet-strijdgebied blootgesteld zijn aan priemende sneewstormen en felle koude... (...) Die mensen, die zwaar getroffen burgerbevolking, moet geholpen worden. De Nederlandse ambulance zal straks de helpende hand reiken aan hen, die door Stalin’s gesel murw geslagen zijn.¹⁰⁷

Achter de plaatsing van deze advertenties en de hiervoor genoemde wervingsberichten zat een uitvoerige strategie en planning. Elke advertentie was uniek en nauwgezet uitgedacht. De – vaak erg creatieve – teksten droegen bij aan de beeldvorming rond de Nederlandse Ambulance. Het veldlazaret werd afgeschilderd als neutraal en expliciet Nederlands, de medewerkers als moedige mensen die zonder aanzien des persoons levens redden in het barre, door Sovjets getergde Oosten. Een beeld dat misschien geloofd, maar in elk geval gebruikt werd, ook na de oorlog. Ook door Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel, zoals ik in het volgende hoofdstuk zal laten zien.¹⁰⁸

Tenminste twee verzetskranten maakten melding van de Nederlandse Ambulance. De *Kaleidoscoop* publiceerde in september 1941 de volgende oproep:

Iedere Nederlander boven de achttien jaar wordt verzocht drie brieven te versturen en wel resp. aan: Waffen SS, Vrijwilligerslegioen Nederland en de Nederlandse Ambulance. (...) Indien iedereen dit doet, ontvangen ze daar ong. 10.000.000 brieven, die alle geopend moeten worden in verband met de mogelijkheid dat er een aanmelding tussen zit van een van de landverraders. Op aller medewerking wordt gerekend!!!¹⁰⁹

Vrij Nederland berichtte ruim een maand later: ‘Met de uitzending der Nederlandsche Ambulance vlot het niet erg. Voortdurend worden er oproepen geplaatst voor doctoren, chirurgen enz. (...) [Wij blijven] echter zeer belangstellend.’ Dat dergelijke kritische artikelen over de Nederlandse Ambulance de vier verpleegsters uit dit onderzoek hebben bereikt, lijkt onwaarschijnlijk. Zij wachtten in spanning hun vertrek naar het Oosten af.¹¹⁰

De Nederlandse Ambulance aan het front. Uitzending en werkzaamheden van de verpleegsters

Er is weinig bekend over hoe het de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance verging nadat de D-treinen van 30 mei en 28 augustus 1942 Nederland verlaten hadden. Vlak voor vertrek waren zij in het *Kriegslazarett* in Den Haag in elk geval medisch gekeurd en was hun bloedgroep vastgesteld. De vrouwen hadden een ‘grondige en allesbehalve gemakkelijke vooropleiding’ genoten, in elk geval in

¹⁰⁶ ‘Vrouwen en kinderen wachten’, *Het Volk*, 27 oktober 1941.

¹⁰⁷ ‘De winter komt...’, *Het Volk*, 2 oktober 1941.

¹⁰⁸ De krantenberichten over (aanstaand) vertrek en werkzaamheden van de Ambulance bevatten soortgelijk woordgebruik. NIOD, inventarisnummer 102 Departement van Volksvoorlichting en Kunsten 247, 1865 ((1930) 1940-1944).

¹⁰⁹ Zonder titel, *Kaleidoscoop*, 5 september 1941.

¹¹⁰ ‘De uitzending der Nederlandsche Ambulance’, *Vrij Nederland*, 18 oktober 1941.

Nederland en misschien ook (zeer kort) in Duitsland. In hoeverre deze voorbereidende cursussen een propagandistische component hadden, vertellen de bronnen niet. Trijntje werd voor vertrek door een zuster van het Duitse Rode Kruis voorgelicht over de omstandigheden aan het oostfront. Het is waarschijnlijk dat de overige zusters ook dergelijke inlichtingen kregen.¹¹¹

Zowel Inge, Trijntje en Laurien (transport van 30 mei) als Lies en Nel (transport van 28 augustus) verbleven een week in Berlijn. De vrouwen van het tweede transport – en hoogstwaarschijnlijk ook die van het eerste – logeerden daar in de Werner-Schule, een opleidingsschool voor het Duitse Rode Kruis. Daar moesten zij hun Nederlandse verpleegstersuniformen verwisselen voor een DRK-uitrusting: een grijze japon, een wit schort en een witte muts, waarschijnlijk zonder distinctieven van het DRK, maar met een Rode Kruis-band om de arm. Sommige zusters droegen daarbij het oranje-blanje-bleu-embleem van de NSB of een Nederlandse verpleegstersbroche. Vanuit Berlijn reisden de vrouwen door naar het Rijkscommissariaat Oekraïne – toen onderdeel van het door de Duitsers bezette deel van Sovjet-Unie – waar zij in respectievelijk juni en september 1942 arriveerden.¹¹²

Half augustus, toen Inge, Trijntje en Laurien al in Kiev gesetteld waren, publiceerde het pro-Duitse tijdschrift *De Waag* een verslag van de oogarts Winkler Prins over de Nederlandse Ambulance. Het lazaret was net enkele maanden in bedrijf en de grootste verliezen aan het oostfront waren nog niet geleden. Winkler Prins schetste een rooskleurig beeld van de werkzaamheden van de Ambulance, wat niet verwonderlijk is, aangezien hij een van de instigators achter de oprichting was:

De tuin staat ook al vol bloemen, voor zoover hij niet beplant is met aardappelen, tomaten, sla of andere groente.

In de gebouwen overal een levendige en toch ordelijke bedrijvigheid. Helder licht is het in de zalen en kraakzindelijk. Rij aan rij staan de bedden met goede matrassen, zuivere lakens en dekens. Hier komen de gewonden en zieken, direct uit de zwaarste gevechten van dezen hardsten oorlog, dien de wereld ooit beleefd heeft, plotseling in een sfeer van behaaglijke rust en zorgvolle toewijding.¹¹³

Het lazaret was gevestigd in een gebouwencomplex tussen het Poesjkinpark en de dierentuin van Kiev, een eindje van de grote weg naar het centrum van de stad. Dit was een aanzienlijk stuk achter de frontlinies, omdat de Nederlandse Ambulance – volgens de meeste bronnen vanwege haar vrouwelijk personeel – niet direct aan het front opereerde. De circa dertig motorrijtuigen van de Ambulance,

¹¹¹ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). NA, Nederlands Beheersinstituut (NBI), inventarisnummer [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). NIOD, inventarisnummer KA II – 1383 Nederlandsche Ambulance (1933-1945). E. Meinsma, 'De Nederlandse Ambulance', geen datum, informatiewebsite *Waffen-SS*. <https://goo.gl/hTQCs9> (10 oktober 2016). 'Dappere meisjes', *Limburger Koerier*, 31 augustus 1942.

¹¹² NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.). NA, NBI, inventarisnummers [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). NIOD, inventarisnummers Doc II – 495 Nederlandsche Ambulance – Oostfront N.A. T. (z.j.), KA II – 1383 Nederlandsche Ambulance (1933-1945). E. Meinsma, 'De Nederlandse Ambulance', geen datum, informatiewebsite *Waffen-SS*. <https://goo.gl/hTQCs9> (10 oktober 2016).

¹¹³ 'Nederland's ambulance aan het oostfront', *De Waag*, 14 augustus 1942.

waaronder ambulanceauto's, autobussen en motoren, zorgden voor een constante aanvoer van gewonden en materiaal. Ook per trein of per vliegtuig werden gewonde soldaten vanaf de hoofdverbandplaatsen aan het front naar het lazaret in Kiev gebracht. Het gros van de soldaten verbleef er enkele weken. Daarna gingen ze terug naar hun legeronderdeel of werden ze doorgestuurd naar een verder weg gelegen ziekenhuis of sanatorium.¹¹⁴

Winkler Prins schreef in zijn artikel over een bezetting van ongeveer 350 patiënten en 135 man personeel, waaronder de twintig verpleegsters die met het eerste transport waren gekomen. Behalve artsen en verplegend personeel had de Nederlandse Ambulance ook andere medewerkers, zoals apothekers, laboranten, telefonisten (m/v), chauffeurs, koks, kappers, electriciens, loodgieters, timmermannen, schoonmakers en administratief medewerkers (m/v). Onder de chauffeurs bevond zich de dertigjarige Wim, met wie Nel na de oorlog zou trouwen. Er werkten ook Russische (Oekraïense) dienstmeisjes en krijgsgevangenen in het lazaret.¹¹⁵ Door de versterkingen die nakwamen uit Nederland breidde de Ambulance in de eerste maanden sterk uit. Winkler Prins schreef verder:

Wanneer in één dag (...) 60 zwaargewonden worden binnengebracht, (...) dan begrijpt men, dat er soms dag en nacht doorgewerkt moet worden. (...) Werkelijk de ernstigste verwondingen zien we hier, granaatscherven in den schedel, schotwonden door het ruggemerg, verbrijzelde ledematen, de grootste wonden, dikwijls zoo verontreinigd, dat zich tijdens het vervoer reeds de vliegenmaden erin ontwikkeld hebben.¹¹⁶

Twee maanden later publiceerde ook *Het Nationale Dagblad* een artikel over de Nederlandse Ambulance, waarin de 'Duitsche organisatie' en de eenvoudige doch effectieve inrichting van het lazaret werden geprezen. Dit stuk noemde ook de werktijden van de verpleegsters. Hun dienst begon om 07.00 uur, bevatte een pauze van 12.30 tot 15.00 uur en eindigde om 18.00 uur. Vervolgens werkten de zusters in drie of vier ploegen – afhankelijk van het aantal patiënten – de avonduren en de nacht door. Alle verpleegsters (en de artsen) kregen een middag en een avond in de week vrijaf.¹¹⁷ Het *Nationale Dagblad* meldde tenslotte:

Hoe het zij, hier vervullen Nederlandsche mannen en Nederlandsche vrouwen opgewekt hun plicht, gelijk aan het front zelve Nederlandsche kerels van stavast er aan meewerken het bolsjewistisch monster de giftanden uit te breken! In Sovjet-Rusland toont Nederland zich in tweeërlei opzicht op z'n allerbest!¹¹⁸

Behalve oostfrontstrijders – van wie het grootste deel Duitsers, maar ook Nederlanders¹¹⁹ – hielpen de zusters soms ook krijgsgevangenen en burgers, bijvoorbeeld mensen die gewond waren geraakt bij een

¹¹⁴ NIOD, inventarisnummers Doc II – 495 Nederlandse Ambulance – Oostfront N.A. T. (z.j.), KA II – 1383 Nederlandse Ambulance (1933-1945). 'Nederland's ambulance aan het oostfront', *De Waag*, 14 augustus 1942.

¹¹⁵ 'Nederland's ambulance aan het oostfront', *De Waag*, 14 augustus 1942.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ 'De Nederlandsche ambulance aan het werk', *Het Nationale Dagblad*, 10 oktober 1942.

¹¹⁸ Ibidem.

bombardement, of patiënten met geslachtsziekten. De verpleegsters werkten intensief samen met het overige personeel, vooral met de artsen. Soms leidde dat tot amoureuze relaties. Trijntje had voor haar vertrek naar Kiev al de negenenveertigjarige keel-, neus- en oorarts Cornelis leren kennen, *Hauptsturmführer* bij de Nederlandse Ambulance. Eind december 1942 trouwde zij met hem in Nederland. Ze moet toen al enkele maanden zwanger zijn geweest. In januari ging het pasgetrouwde stel terug naar het Oosten, waar Trijntje echter niet meer als verpleegster werkte, omdat zij herstellende was van een kaakoperatie. In maart reisde zij via Berlijn terug naar Nederland, om daar in juni 1943 te bevallen van een zoon. Ze keerde niet meer naar het oostfront terug.¹²⁰

In het najaar van 1943 – september of oktober – trok de Nederlandse Ambulance naar Chelm¹²¹ in Polen, onderdeel van het Generaal-Gouvernement, op de vlucht voor het oprukkende Rode Leger. Daar werd het hospitaal helemaal opnieuw opgebouwd. Laurien maakte de overplaatsing naar Chelm waarschijnlijk net niet meer mee. Zij bleef tot eind september 1943 in Kiev en ging toen terug naar Nederland. Inmiddels was ze zwanger. Niet van haar eerste man Rudi, die in april 1942 als *Legions-Untersturmführer* bij het Vrijwilligerslegioen Nederland in de buurt van het Russische Gusi was gevallen, maar van de tweeëndertigjarige arts Peter, die als *Obersturmführer* aan de Ambulance verbonden was. Eind november trouwde Laurien met Peter in Nederland, waarna haar activiteit bij de Ambulance stopte. In mei 1944 beviel ze van een zoon. Het verblijf in Chelm werd door Inge als een achteruitgang ervaren na Kiev.¹²² Zij schreef in een brief aan een vriendin in maart 1944 over de nieuwe standplaats van de Ambulance:

Nu Cholm is maar een dood gat (...) Den geheelen winter heeft er hier niks anders dan sneeuw gelegen. Ik (...) [heb] er de smoor in, want ik verlang echt naar de lente. Ons Lazarett ligt $\pm \frac{1}{2}$ uur lopen buiten de stad, midden op de Poolsche vlakke en dan wordt die sneeuw (...) best eentonig. (...) dan was Kiew en omgeving veel mooier.

Het werk is hier wel naar mijn zin. (...) soms erg druk, dan weer een poosje wat stiller, n.l. als er weer een transport is geweest.¹²³

¹¹⁹ Of het hier gewonde soldaten van het Vrijwilligerslegioen Nederland betrof (zoals voor vertrek aan de medewerkers van de Nederlandse Ambulance voorgespiegeld was), of Nederlanders die in Duitse SS-divisies vochten – of beide – blijkt niet duidelijk uit de dossiers.

¹²⁰ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummer [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹²¹ In de dossiers wordt het Poolse Chelm steevast ‘Cholm’ genoemd. Cholm ligt echter in de Sovjet-Unie, Chelm in Polen. Het Poolse Chelm wordt in het Russisch en Oekraïens uitgesproken als ‘Cholm’. Het is onmogelijk dat de Nederlandse Ambulance in de tweede helft van 1943 naar Cholm in de Sovjet-Unie werd overgeplaatst, omdat dat gebied op dat moment alweer in Russische handen was.

¹²² NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummers [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummer [redacted] ((1940) 1945-1984). NA, Zuivering Politie, inventarisnummer [redacted] (1944-1965 (1983)). CBG, persoonskaarten [redacted] en [redacted]. CBG, uittreksel persoonsgegevens [redacted]. Ook Ada beschreef in een brief van mei 1944: ‘Cholen. De prettigste tijd in Kiew gehad’. Wellicht kreeg het in toenemende mate terugtrekken van de Duitse troepen zijn weerslag op de verpleegsters. NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

¹²³ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

Naast de werkzaamheden was er af en toe tijd voor vertier. Soms kwam er een militair muziekkorps – een zogenaamd ‘kapel’ – voor de soldaten spelen, of gaf een afvaardiging van *Kraft durch Freude* (KdF) een voorstelling. Ook werd kerstmis uitgebreid gevierd. In 1943 hield het Medisch Front een kerstactie voor haar ‘kameraden en kameraadskes’ aan het oostfront. Enkele medewerkers van de Nederlandse Ambulance moeten zodoende eveneens cadeautjes hebben gekregen: geld, sigaretten, chocolade, pepermunt, kauwgom, alcohol, houdbare levensmiddelen en wollen oorwarmers, handschoenen, dassen en onderkleding tegen de kou. Op hun vrije middagen en avonden gingen de verpleegsters de stad in, of naar het park of het bos.¹²⁴ Inge schreef hierover aan haar vriendin:

Er is (..) een Poolsche lunchroom die voor Duitschers is toegestaan. Je kunt er een glas chocolademelk krijgen en een bordje met 5 microscopische gebakjes (...) Het Soldatenheim is eigenlijk het gezelligste, 's middags kan je er koffie met koeken krijgen en 's avonds komen eten, daar gaan wij nog al eens heen.¹²⁵

Als de zusters zich in Kiev of Chelm op straat begaven, was dat altijd onder bescherming van twee soldaten van het Vrijwilligerslegioen Nederland. Soms reisden zij met een gewondentransport door het Generaal-Gouvernement of het Rijkscommissariaat Oekraïne. Zo ging een aantal zusters vanuit Chelm naar Warschau in februari 1944, en waren zij in de gelegenheid de stad te bekijken en een medeverpleegster te bezoeken die met tbc in een sanatorium niet ver van Warschau lag. Af en toe gingen de zusters met verlof naar Nederland.¹²⁶

In een item voor het Polygoonjournaal van mei 1944, getiteld ‘Nederlandse vrouwen vrijwillig bij Duitse Rode Kruis’ zijn waarschijnlijk geen DRK-zusters, maar twee verpleegsters van de Nederlandse Ambulance te zien. Een van de zusters is vrijwel zeker een verpleegster uit dit onderzoek. In de film is het tweetal op weg naar het fronthospitaal – een grote witte villa, hoogstwaarschijnlijk in Chelm – waar zij aankloppen bij de Duitse *Stabsarzt* (chirurg) Vollrath, een majoor van de *Luftwaffe* die in of na december 1943 chefarts van de Ambulance werd. ‘Het werk van deze meisjes wordt door onze vrijwilligers zeer op prijs gesteld,’ stelt de voice-over, ‘vooral omdat zij met hen hun moedertaal kunnen spreken.’ De verpleegsters houden de handen vast van wat soldaten, verbinden een been en assisteren bij het verwijderen van een granaatsplinter.¹²⁷ In juni 1944 stelde Cornelis in een radio-interview over de verpleegsters van de Ambulance:

Wij hebben het voorrecht gehad in ons lazaret niets anders dan Hollandsche verpleegsters te hebben en ik kan niet anders zeggen dan dat deze meisjes zich buitengewoon goed hebben ingezet en enorm werk [hebben] gedaan. Ik kan U een aardig geval vertellen van een (...) [soldaat] die eenigszins versuft (...) bij ons in het lazaret werd binnengebracht. (...) en [hij] heeft me later dikwijls verklaard, dat dit een van de mooiste momenten in zijn

¹²⁴ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). ‘Nederland’s ambulance aan het oostfront’, *De Waag*, 14 augustus 1942. NIOD, inventarisnummer 123 1213 (1931-1945).

¹²⁵ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

¹²⁶ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). ‘Nederland’s ambulance aan het oostfront’, *De Waag*, 14 augustus 1942. NIOD, inventarisnummer 123 1213 (1931-1945).

¹²⁷ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952). Polygoon Hollands Nieuws, weeknummer 44-19. ‘Nederlandse vrouwen vrijwillig bij Duitse Rode Kruis’ (1’28”). <https://goo.gl/WRuwDF> (14 december 2015).

leven is geweest, dat hij plots de Ned. taal hoorde en de Ned. mensen onder die omstandigheden weer voor zich zag.¹²⁸

In *Storm*, het tijdschrift van de Nederlandse SS, verscheen in mei 1944 een verslag van gebeurtenissen aan het oostfront, waar de Nederlandse Ambulance in genoemd werd. In het artikel beschreef SS-*Untersturmführer* Hugo Smits een avond in het lazaret van de Ambulance in Chelm. Twee Nederlandse artsen, onder wie Cornelis, de echtgenoot van Trijntje, waren kort tevoren tot *Sturmbannführer* bevorderd:

Een reden te meer dus, om den volgende dag althans, dit Lazarett op te zoeken en de nieuwe majoors te feliciteren! 's Avonds zat in het Lazarett een groepje Hollandsche artsen en zusters met een patiënt en den nieuwgekomen gast te zamen. (...) Zoo werd het een late avond. De patiënt, met een kaakfractuur en een groot verband om het hoofd, vertelde. Ook de zusters waren mededeelzaam, enfin, het was een gezellige avond, die te spoedig voorbij ging.¹²⁹

Ten tijde van het schrijven van dit verslag was de Nederlandse Ambulance waarschijnlijk al gedeeltelijk opgedeeld. In mei of juni 1944 werd het lazaret vanwege het westwaarts geschoven oostfront namelijk weer overgeplaatst. De verpleegsters – onder wie in elk geval Lies en Nel en waarschijnlijk ook Inge – vluchtten eerst mogelijk naar Krakau en daarna, in juli, naar Berlijn. Daar kregen zij verlof. Het terugtrekken van de legers met de Ambulance in hun kielzog ging gepaard met grote chaos. De verschillende onderdelen van de Ambulance – zowel personeel als materieel – raakten versnipperd. In een anoniem interview uit 2009 vertelde een beveiligingsman van de Nederlandse Ambulance dat hij vreselijke dingen had gezien, ‘vooral toen de Russen steeds verder naar het Westen trokken’. Wat die vreselijke dingen precies waren, bleef onvermeld.¹³⁰

Lies en Nel gingen tijdens hun verlof in de zomer van 1944 naar familie in Nederland. Toen zij eind augustus terugkeerden in Berlijn, hoorden ze dat de Nederlandse Ambulance opgehouden had te bestaan. In welke zomermaand de beslissing tot opheffing precies had plaatsgevonden, blijkt niet uit de dossiers die ik tot mijn beschikking had. Over de ontbinding van de Nederlandse Ambulance en over hoe het Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel daarna verging, schrijf ik meer in het vierde en laatste hoofdstuk.¹³¹

¹²⁸ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

¹²⁹ ‘Twee dagen achter het front’, *Storm*, 26 mei 1944.

¹³⁰ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952). NIOD, inventarisnummer DOC II – 495 Nederlandsche Ambulance – Oostfront N.A. T (z.j.). Auteur onbekend, ‘Laatste interview afgenomen in project “Erfgoed van de oorlog”’, *Bulletin van de Werkgroep Herinnering* 25 (2010) 2-3.

¹³¹ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (z.j.). NIOD, inventarisnummer DOC II – 495 Nederlandsche Ambulance – Oostfront N.A. T (z.j.).

3. Analyse van een ‘foute’ keuze

De vijf vrouwen die in mijn onderzoek een hoofdrol spelen, volgden tot de Tweede Wereldoorlog een levenspad als verpleegster dat op het eerste gezicht niet veel verschilde van dat van hun generatiegenoten. Toch kozen zij met de Nederlandse Ambulance voor een drastisch andere richting dan de meeste andere Nederlandse pleegzusters – de vrijwilligsters bij het Duitse Rode Kruis uitgezonderd.

Zoals de vrouwen uit dit onderzoek in hun oorspronkelijke beroepskeuze waarschijnlijk niet gedreven werden door een enkele beweegreden, zo hadden zij voor hun aanmelding voor de Nederlandse Ambulance ongetwijfeld ook niet één motief. In hun processen-verbaal van na de oorlog weidden Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel echter nauwelijks uit over waarom zij zich vrijwillig opgaven. Het is zeer waarschijnlijk dat zij niet meer wilden zeggen dan strikt noodzakelijk was, en dat zij antwoorden gaven waarvan ze dachten dat die sociaal wenselijk waren. Na verhoor zou immers een vonnis volgen, en na de capitulatie wisten de zusters dat ze tijdens de oorlog in de publieke opinie aan de ‘verkeerde’ kant hadden gestaan en dat zij daarvoor gestraft zouden worden.¹³²

Expliciete motieven voor aanmelding van de zusters van de Nederlandse Ambulance

De enige drijfveer die bijna alle verpleegsters nadrukkelijk noemden, was het grijpen van de kans om het verpleegstersberoep uit te oefenen. In praktische zin, bijvoorbeeld als tijdverdrijf en afleiding, of in idealistische zin, uit roeping.¹³³ Laurien noemde een praktische motivering:

Mijn werkzaamheden bij de Nederlandsche ambulance was [sic] een uiting van beroepsgevoel, temeer daar de werkzaamheden in Nederland voor mij waren afgelopen. Na den dood van mijn eerste man moest ik iets te doen hebben (...).¹³⁴

Bij deze motivering van Laurien kan wel als kanttekening geplaatst worden dat haar man Rudi nog niet overleden was toen zij zich opgaf voor de Nederlandse Ambulance, in de zomer van 1941. Wel was hij net naar het oostfront vertrokken, dus dat zij ‘iets te doen’ moest hebben, lijkt wel aannemelijk. Ook Lies gaf een praktische reden om bij de Nederlandse Ambulance te gaan: ‘Na mijn examen voor verpleegster wilde ik mijn kraamverpleegster diploma [sic] zien te halen, maar voor deze cursus moest ik twee jaar wachten, wat mij te lang was.’ Nel vermeldde de idealistische drijfveer om Ambulance-zuster te zijn als haar enige expliciete motief: ‘Ik ben (...) uitsluitend als verpleegster naar het Oostfront gegaan om de mensheid te dienen.’ Ook Laurien stelde dat zij ‘als verpleegster (...)’

¹³² NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952).

¹³³ Dit gold ook voor Bep. Zij noemde ‘roeping’ letterlijk. Ook zei ze dat ze met de ambulance voor Finland al mee had willen gaan, maar dat ze daar nooit iets van teruggehoord had. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952).

¹³⁴ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

[haar] roeping gevolgd' had. Zij trok dat gevoel van roeping nog breder, door de vergelijking te maken met een eerdere Rode Kruis-ambulance: 'Reeds in 1939 met de Nederlandsche ambulance die naar Finland ging, had ik de neiging mee te gaan, doch [ik] kon door mijn werkzaamheden (...) geen verlof krijgen.' Ook Inge maakte – in een brief aan het Bijzonder Gerechtshof na de oorlog – de vergelijking met een eerdere ambulance van het Rode Kruis en zei dat 'het steeds myn vurige wensch [is] geweest, eens als verpleegster aan zo'n ambulance te mogen deelnemen, reden waarom ik my o.a. in 1935 voor de ambulance naar Abessinië heb aangemeld, doch niet werd aangenomen omdat alleen manlyk verplegend personeel¹³⁵ in aanmerking kwam'. Ook zei Inge: 'Ik was verpleegster en omdat ik de gewonden aan het front wilde verzorgen heb ik mij gemeld.' Laurien zei verder: '[Ik] heb altijd op het standpunt gestaan de lijdende menschheid te dienen (...)'.¹³⁶

In sommige gevallen onderschreven derden deze beweegredenen. De rechter oordeelde in de zaak van Laurien dat het aannemelijk was dat zij 'zich geroepen voelend om menschelijk leed te verzachten, zich (...) [had aangesloten] bij de Nederlandsche Ambulance'. Een rapporteur van interneringskamp Fort Honswijk, waar Nel na de bevrijding terecht kwam, oordeelde: 'Haar [Nels] ideaal was verpleegster te worden. In Nederland lukte haar dat niet, dus vond ze een prachtige gelegenheid bij de Ned. Ambulance.' Het is opvallend dat bijna alle vrouwen door het geven van dit motief teruggrepen op hun toewijding aan het verpleegsterschap zelf. Niemand van hen zei iets over het unieke karakter van de Nederlandse Ambulance voor het oostfront, en het radicaal andere leven dat zij zouden leiden als zij meegingen. Integendeel, zij brachten hun keuze voor de Ambulance als iets dat vanwege hun beroepsloopbaan in de lijn der verwachting lag. In hoeverre de vrouwen zichzelf op deze manier probeerden vrij te pleiten, bespreek ik in een volgende paragraaf.¹³⁷

Een tweede motief dat expliciet naar voren werd gebracht, was politieke geaardheid of ideologie. Slechts een van de vier verpleegsters noemde dit: Lies.¹³⁸ 'Ik was in dien tijd pró Duitsch, en ik ben [sic] toen besloten, mij op te geven voor het Vrijwilligers Legioen Nederland, Afdeeling Ambulance.' Lies had voor zover bekend geen banden met de NSB, maar dat zij vanuit haar pro-

¹³⁵ De ambulance voor Finland begin 1940 was overigens het eerste mobiele veldlazaret van het Nederlandse Rode Kruis dat vrouwen uitzond.

¹³⁶ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952).

¹³⁷ Ibidem, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952).

¹³⁸ Ada en Bep noemden pro-Duitsheid wel ook uitdrukkelijk als motief om naar het oostfront te willen. In Ada's geval had het echter waarschijnlijk vooraleerst betrekking op haar werkzaamheden bij het Duitse Rode Kruis vanaf 1941. Zij zei in een verhoor na de oorlog: 'Ik ben naar Duitschland toegegaan om het land te leren kennen. Tot 1944 ben ik pro-Duitsch geweest (...)'. In een later verhoor vulde zij aan: 'Ik heb mij vrijwillig als verpleegster in Duitschland aangemeld (...) om te zien hoe of daar de werkzaamheden waren en om de Duitse taal te leren.' Bep had volgens de Nederlandse autoriteiten na de oorlog zich in de zomer van 1941 'bereid [verklaard] om in de Duitse lazaretten te werken'. Het is hiermee lastig te bepalen of haar expliciet genoemde politiek-ideologische drijfveer speciaal betrekking had op de Nederlandse Ambulance of op het DRK: 'Voordat de oorlog met Rusland uitbrak, helde ik heelemaal niet sterk naar de Duitse kant over. Toen de oorlog tusschen Rusland en Duitschland uitbrak, heb ik mij gemeld als verpleegster voor het Oostfront (...). [Ook] omdat ik in het communisme een gevaar zag en meende op die manier een steentje te kunnen bijdragen tegen het communisme.' Dit anti-communisme als onderdeel van de pro-Duitsheid is interessant. Ik ben het alleen in het dossier van Bep letterlijk tegengekomen. NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952).

Duitsheid de bezetters wilde helpen in hun oorlogsinspanningen, lijkt plausibel.¹³⁹ In een brief die zij eind 1946 naar een Duitse vriend stuurde, benoemde zij ook haar (eerdere) politieke denkbeelden:

Ik ben blij dat Neurenberg nu eindelijk ten einde is. Het is toch een kwelling zonder einde. Een ding moet men de veroordeelden toegeven, zij hebben hun houding niet verloren. Het moet een waarschuwing zijn om zich nooit met politiek te bemoeien, het einde is toch meestal een ontgoocheling. Het is goed, dat de gevallen het niet geweten hebben, daarom mogen wij hen niet vergeten.¹⁴⁰

De andere zusters – allen afkomstig uit een NSB-milieu, zoals ik in de volgende paragraaf zal uitleggen – wezen geen mogelijke directe link aan tussen hun NSB-sympathieën en hun aanmelding voor de Nederlandse Ambulance. De meeste vrouwen zullen dergelijke politieke motieven waarschijnlijk het liefst voor zich hebben gehouden, of zij zwakten ze af.

De derde expliciete beweegreden, het zich aangetrokken voelen tot werken met militairen, werd door slechts een van de verpleegsters genoemd. Laurien verklaarde:

Vanaf Mei 1940 heb ik in het Nederlandsch militair hospitaal gewerkt waar vele Nederlandsche jongens waren ondergebracht die tijdens den inval der Duitschers in ons land waren gewond [sic]. (...) speciaal tot het leger voelde ik mij aangetrokken, omdat ik tal van jaren temidden van Nederlandsche soldaten heb doorgebracht.¹⁴¹

Het willen verplegen van soldaten was in het geval van Laurien geen onwaarschijnlijk motief. Zij werkte al sinds het begin van de jaren dertig in het Militair Hospitaal in Utrecht en had ook al langer ervaring met oorlogschirurgie. Dit soort werk was voor haar dan ook al aantrekkelijk voordat de Duitsers Nederland binnenvielen. Zoals ik verderop zal laten zien, was daarnaast het benadrukken van de overeenkomsten tussen Nederlanders en Duitsers – iets wat Laurien in deze verklaring mogelijk bewust deed – een veelvoorkomende rechtvaardiging.

Het laatste nadrukkelijk genoemde motief was wederom slechts van toepassing op een van de zusters: Trijntje. Zij stelde door iemand anders overgehaald te zijn om deel te nemen aan de Nederlandse Ambulance: ‘Doordat ik toen [voorjaar 1942] in kennis kwam met Dr. (...) [Cornelis], welke op het punt stond naar het Oostfront te vertrekken, besloot ik om ook te gaan.’ Ook in een tweede verhoor benadrukte ze dit: ‘Einde Mei [1942] ben ik op instigatie van mijn man gevolgd [naar het oostfront].’ Omdat zij een jaar eerder, eind juli 1941, haar aanmeldingsformulier voor de Nederlandse Ambulance al ondertekend en opgestuurd had, lijkt deze bewering niet op waarheid te berusten. Het is mogelijk dat Trijntje in de tussentijd onzeker geworden was over deelname aan de Ambulance en dat Cornelis haar in het voorjaar van 1942 over de streep getrokken had. Maar ze had niet slechts al eerder dan ze zelf toegaf interesse getoond, ze had haar handtekening gezet onder een formulier waarop stond: ‘Ik geef mij op voor werkzaamheden in tijd van oorlog als verpleegsters en verklaar deze ook buiten Nederland te willen verrichten.’ Zij was dus al veel eerder dan het voorjaar

¹³⁹ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹⁴⁰ Ibidem, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹⁴¹ Ibidem, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

van 1942 bereid (geweest) om zich in te zetten voor de Nederlandse Ambulance. Toch is enige invloed van anderen bij de aanmelding van de zusters voor de Ambulance niet uit te sluiten. De andere vier vrouwen zeggen er echter niets expliciet over.¹⁴²

Andere mogelijke motieven voor aanmelding van de zusters van de Nederlandse Ambulance

Vermoedelijk is de hoeveelheid motieven veel groter en gaat de complexiteit ervan veel dieper dan de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance in hun processen-verbaal deden voorkomen.

Ongetwijfeld lieten zij de denkbare ‘foute’ beweegredenen achter hun ‘foute’ keuze graag onvermeld. Maar wie in de processen-verbaal en het andere primaire bronmateriaal uit de dossiers van Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel tussen de regels doorleest, ziet dat het beeld veelomvattender is dan het na de vorige paragraaf lijkt.

Over politiek-ideologische motieven zeiden de Nederlandse Ambulance-zusters zoals gezegd bijna niets – alleen Lies gaf haar pro-Duitsheid als reden op. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de andere drie vrouwen bij hun aanmelding niet beïnvloed werden door hun eigen politieke gezindte of die van mensen in hun naaste omgeving. Op een landdag van het Medisch Front in oktober 1941 deed dokter Galjart, leider van de Nederlandse Ambulance, de bewering ‘dat zeker 70% van het ambulance-personeel uit leden van de N.S.B. bestaat’. Hoewel deze uitspraak dateert van maanden voor het uiteindelijke vertrek, was het personeelsbestand zoals gezegd in het najaar van 1941 al nagenoeg compleet. De organisaties en media die betrokken waren bij de promotie van de Ambulance waren grotendeels van nationaal-socialistische snit – Duits- ofwel NSB-gezind. Dat er een verband was tussen politieke oriëntatie en deelname aan de Ambulance, lijkt bijna onbetwistbaar¹⁴³. Inge, Trijntje, Laurien en Nel bewogen zich in 1941, toen zij kozen voor de Nederlandse Ambulance, allemaal in een NSB-milieu, waren lid van nationaal-socialistische organisaties en lazen nationaal-socialistische lectuur.¹⁴⁴

Trijntje – van 1933 tot 1934 al lid geweest van de NSB – had zich in maart 1941 aangemeld voor het Medisch Front. Een tipgever schreef in 1946 over haar aan de Politieke Recherche Afdeling (PRA): ‘Waarom loopt (...) [Trijntje] vrij rond? (...) Zij is een fanatieke N.S.B.ster, zooals trouwens haar heele familie (...)’ De Stichting Winterhulp, waar Trijntje kort werkte voordat ze naar het

¹⁴² NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952).

¹⁴³ Ook Ada en Bep waren zoals gezegd pro-Duits (vooral Ada, zoals blijkt uit haar correspondentie) en lid van de NSB (sympathiserend lid in Beps geval) voor een bepaalde periode tijdens de oorlogsjaren, en zij hadden familieleden en vrienden die pro-Duits of NSB-lid waren. Daarnaast was Bep lid van de Nederlandse Volksdienst; zij en Ada collecteerden samen voor de Stichting Winterhulp. Mogelijk zat Ada daarnaast bij het Medisch Front en Bep aan het begin van de oorlog bij de Nationale Jeugdstorm. NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952). Alle leden van de Nederlandse Ambulance van wie ik dossiers in het Nationaal Archief heb ingezien – dus ook de echtgenoten van de vrouwen uit dit onderzoek die dienden bij de Ambulance – waren NSB- of Duitsgezind. Dit sluit natuurlijk niet uit dat er ook leden zijn geweest die dit niet waren.

¹⁴⁴ ‘Medisch Front’, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 20 oktober 1941.

oostfront ging, was onderdeel van de NVD, een medische organisatie op nationaal-socialistische grondslag.¹⁴⁵ Dat zij ondanks haar officiële bedanken voor de NSB in 1934 het nationaal-socialistisch gedachtengoed toch niet helemaal verloren was, blijkt ook uit het verslag van haar huwelijk met Cornelis in *Volk en Vaderland* en *Het Nationale Dagblad* in december 1942:

Op het raadhuis te (...) heeft de ambtenaar van den Burgerlijken Stand, kam. mr. (...), vanmorgen een wel zeer bijzondere huwelijksvoltrekking verricht, namelijk tusschen een kameraad en een kameraadske, die elkaar hebben leeren kennen aan het Oosfront [sic]. (...) Als getuigen bij dit huwelijk fungeerden kam. (...), Sturmbannführer (...) van het Ned. Legioen en een broer van de bruid, SS-maat (...). Onder de aanwezigen bevond zich o.m. kam. dr. Nieuwenhuizen, leider van de Nederlandsche Ambulance. De beide jonggehuwden zullen ook thans, na hun verbintenis, niet in het vaderland blijven, doch (...) tezamen weer naar het Oostfront vertrekken, om zich opnieuw in den strijd tegen de bolsjewisten in te zetten. Commentaar op deze daad, die recht tot het hart van elken nationaal-socialist spreekt, is verder wel overbodig!¹⁴⁶

Laurien was in januari 1941 lid geworden van de NSB, in navolging van haar geliefde Rudi. Zij zei hierover in haar proces-verbaal: ‘Mijn lidmaatschap N.S.B. was een zuiver uiting van Nationaal gevoel (...)’. Een dag na hun huwelijk, begin augustus 1941, vertrok Rudi – vaandrig bij de Nationale Jeugdstorm en opperhopman of kompaan bij de WA – als *Legions-Untersturmführer* met het Vrijwilligerslegioen naar het front. Laurien woonde in de periode dat Rudi aan het front was in Den Haag in bij haar schoonouders, die zich in de hoogste echelons van de NSB bewogen. In haar veroordeling na de oorlog ‘[overwoog het] Hof (...) dat de beschuldigde als op politiek gebied niet onderlegde vrouw het milieu, waarin zij was komen te verkeren, noodlottig is geworden’. Overigens kende Laurien via Rudi’s familie Cornelis, de latere echtgenoot van Trijntje. Zij gaf hem als referentie van het Medisch Front op bij haar aanmelding voor de Ambulance.¹⁴⁷

Nel was, net als in elk geval haar moeder, een broer en een zus, al relatief lang lid van de NSB: sinds 1937. Zij had de eed van trouw op Mussert afgelegd en droeg geregeld een NSB-insigne. Met feestdagen hing bij haar en haar zus de partijvlag uit. In 1939 of 1940 was Nel bij de NSVO gegaan. Daarnaast collecteerde ze voor het Vierduitenfonds, een organisatie die opgericht was om verschillende NSB-doelen te financieren. Nel las *Volk en Vaderland* – waarvoor zij ook colporteurde – en *Het Nationale Dagblad*. De reden dat zij begin 1940 bij het Diakonessenhuis had moeten vertrekken, was dat ze lid was van de NSB. In haar proces-verbaal zei Nel: ‘Ik ben als idealiste lid

¹⁴⁵ Atria, NBV, inventarisnummer 896 (1925-1946). NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). CBG, persoonskaart [redacted].

¹⁴⁶ [redacted], *Het Nationale Dagblad*, [redacted] december 1942.

Overigens droeg Peter ook zijn uniform bij zijn huwelijk met Laurien in november 1943 in Nederland.

¹⁴⁷ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummer [redacted] ((1940) 1945-1984). NA, Zuivering Politie, inventarisnummer [redacted] (1944-1965 (1983)). CBG, persoonskaarten [redacted] en [redacted].

geworden van de N.S.B.¹⁴⁸ In interneringskamp Fort Honswijk, waar zij na de bevrijding terecht kwam, concludeerde de rapporteur over haar:

(...) [Nel] is een meisje van eenvoudige afkomst. Doordat ze moeite en tegenslagen meegemaakt had, en haar verteld werd, dat de N.S.B. alle moeite en tegenslagen uit de wereld zou bannen, was het niet moeilijk om haar lid te maken van de N.S.B. Haar ouders [sic] waren al lid en zij is in die sfeer opgevoed. (...) Politiek is ze zeer eenzijdig ontwikkeld (...).¹⁴⁹

Van alle zusters was Inge het langst lid van de NSB. Zij meldde zich aan in juni 1936 en bleef loyaal aan de beweging tot het einde van de oorlog. Ze bezocht geregeld bijeenkomsten. Volgens de PRA van de gemeente Leiden, waar Oegstgeest onder viel, was Inge ‘zeer fanatiek lid’. Zij zei zelf in haar proces-verbaal: ‘Ik ben lid van de N.S.B. geworden, omdat ik meende, dat de N.S.B. een organisatie was, in staat betere maatschappelijke toestanden te brengen.’ Ook was Inge lid van het Medisch Front en de NSVO (beide waarschijnlijk vanaf 1941) en steunde zij de Stichting Winterhulp Nederland met een maandelijks bijdrage. Hoewel Inge zelf na de oorlog ontkende *Volk en Vaderland* te hebben gelezen, zei een getuige in haar proces – een verpleger van Endegeest – dat hij ‘deze courant meermalen bij den portier als voor haar bestemd zijnde’ had gezien. Een andere verpleger beweerde dat zij ‘erg pro-Duitsch’ en ‘een fanatiekeling op politiek gebied’ was. Ook wees hij op Inges vriendschap met ‘een Duitse verpleegster (...) die lid was van de N.S.D.A.P.’. Deze vriendin was volgens hem tijdens de oorlog als zuster opgeroepen door de *Wehrmacht*. Het is niet ondenkbaar dat Inge door de uitzending van haar vriendin beïnvloed werd in haar keuze voor de Nederlandse Ambulance. Haar pro-Duitsheid spreekt overigens ook uit de brief die ze in 1944 vanuit Chelm naar een vriendin in Nederland zond: ‘Hopelijk komt Duitschland met zijn vergelding en rekenen [sic] eens met de Engelschen af. Dan krijgen ze hun handen vrij voor de Russen.’¹⁵⁰

Het werken met militairen werd als motief voor aanmelding bij de Nederlandse Ambulance dan wel door alleen Laurien genoemd, wellicht was dit – al dan niet onbewust – voor meerdere verpleegsters een reden. Niet in eerste instantie vanuit een inhoudelijke interesse voor de verpleging van oorlogswonden, maar omdat naasten en kennissen aan het front vochten¹⁵¹. In het bericht over Trijntjes huwelijk viel te lezen dat in elk geval een van haar broers een SS’er was. Een getuige in het proces tegen Trijntje dacht dat zelfs twee broers van haar bij de SS waren geweest. Laurien verloor zoals gezegd haar man Rudi aan het oostfront in het voorjaar van 1942. Het tribunaal oordeelde na de oorlog dat haar keuze voor de Nederlandse Ambulance mede moest zijn gemaakt ‘onder den indruk van het sneuvelen van haar echtgenoot’, wat niet helemaal kan kloppen. Rudi werd op het slagveld

¹⁴⁸ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). CBG, uittreksel persoonsgegevens [redacted].

¹⁴⁹ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹⁵⁰ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummer [redacted] ((1940-) 1945-1984).

¹⁵¹ Ook Ada had verschillende kennissen die aan het front zaten of in het Oosten werkzaam waren. NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

door een handgranaat getroffen en stierf later in het veldhospitaal aan zijn verwondingen. Laurien hoorde pas maanden later van zijn dood: zij was toen al in Kiev. Lies en haar familie hadden sinds het begin van de oorlog Duitse militairen in hun kennissenkring gehad, die geregeld bij hen thuis kwamen.¹⁵² In maart 1945 schreven de ouders van een van die soldaten – gestorven aan het front – een brief uit dankbaarheid voor de gastvrijheid die hun zoon genoten had:

Er hat uns so viel erzählt von der schönen Zeit, die er bei Ihnen verbracht hat und wir können uns vorstellen, wie wohl er sich bei Ihnen gefühlt hat (...) Wir haben hier auch so schöne Bilder von Holland und natürlich auch von Ihnen & Ihrer Tochter [Lies] und Ihren schönen Heim.¹⁵³

Nel, die via haar kringlieder bij de NSB aan een baantje als huishoudster bij enkele Duitse officieren was gekomen, kende eveneens veel Duitse militairen. Zij bracht in 1941 niet alleen vijf dagen per week van 08.00 uur 's ochtends tot 12.00 uur 's middags bij hen door met schoonmaken en koffiezetten, maar ontmoette er ook *Obergefreiter* Klaus, die gestationeerd was in een school in Den Haag. Mogelijk werd ook Klaus naar het front gestuurd, omdat onbekend is waarom (en wanneer) hun verloving eindigde. Nel zei er slechts over: 'Met dezen (...) [Klaus] ben ik een tijd verloofd geweest.' Meerdere getuigen in haar proces stelden dat Nel 'geregeld Duitschers op bezoek' kreeg. Niet alleen Nel, maar ook haar moeder en zus gingen met Duitse militairen om. De berichten die de verpleegsters ontvingen van mannen die zij (goed) kenden, over de verwondingen die zij opliepen en de gebeurtenissen die zij meemaakten, moeten indruk op hen hebben gemaakt. Het is goed denkbaar dat zij deze soldaten en hun wapenbroeders wilden vergezellen naar het front, dat zij hen tot steun wilden zijn, of wilden meemaken wat zij ook hadden meegemaakt.¹⁵⁴

In het verlengde van het voorgaande motief ligt wellicht nog een andere beweegreden: het verlangen naar omgang met (meer) mannen. Het oostfront was een mannenwereld, een omgeving waarin de omgang tussen mannen en vrouwen door andere regels werd bepaald dan thuis in Nederland. De vrouwen hadden dat dan nog wel niet aan den lijve ondervonden, zij kunnen dat wel hebben vermoed. Zowel Trijntje als Laurien raakten zwanger van een arts tijdens hun periode bij de Nederlandse Ambulance. Dit bevestigt de vermoedelijk losse moraal die er aan het front heerste. In het dossier van een tandarts van de Nederlandse Ambulance¹⁵⁵ wordt gesproken over 'wangedrag' van enkele zusters op dit gebied. Cornelis deed dit snel af: '(...) er [waren] inderdaad vier [zusters] bij, die wel iets meer aan de liefde deden dan strikt noodzakelijk, maar (...) drie van die vier zusjes [werkten] zeer hard.' Namen werden niet genoemd. In hoeverre Trijntje bij haar aanmelding voor de Ambulance werd beïnvloed door Cornelis is onduidelijk, maar aangezien zij al tegen de veertig liep, is het überhaupt niet onwaarschijnlijk dat zij – naar de verwachtingen van haar tijd – een geschikte

¹⁵² NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952).

¹⁵³ Ibidem, inventarisnummer [REDACTED] (z.j.).

¹⁵⁴ Ibidem, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.).

¹⁵⁵ Het gaat hier om Gerard, de echtgenoot van Ada.

huwelijkskandidaat hoopte te vinden. De dochter van Cornelis zou na de oorlog over Trijntje schrijven dat zij ‘de natuurlijke behoefte aan een mannelijke steun’ had. Lies was ongebonden toen zij zich aanmeldde voor de Ambulance. Of zij misschien een of meerdere relaties had gehad met de Duitse soldaten die bij haar en haar familie thuiskwamen, is onbekend. In elk geval zat zij als jonge vrouw waarschijnlijk niet om hun aandacht verlegen. Na de oorlog, toen zij nog in Duitsland verbleef, zou zij zwanger raken van de Duitse Wilbert.¹⁵⁶ Toen haar zoontje een maand oud was, schreef zij een brief aan een andere Duitser – Wilbert leek uit beeld – waaruit een zeer vrije omgang met mannen spreekt:

Ik wil trouwen..., ik kan helaas niet wachten, tot je mij een aanzoek doet. Het laatste jaar in Deutschland heb ik een jongen leeraar leren kennen, die in het hospitaal was, waar ik werkte. Hij schrijft nog steeds en wil met mij trouwen. Niettegenstaande hij van mijn hopelooze liefde voor een zekeren textiel koopman [mogelijk haar latere echtgenoot Jacob] weet. Ik heb niet verzwegen, dat ik niet in staat ben voor een andere man ooit “het zekere iets” te voelen. Maar hij meent, dat wij toch een goed huwelijk in kameraadschap zouden voeren. (...) Ik zou je kunnen bezoeken, wij zouden elkaar veel te vertellen hebben, misschien treffen wij nog oude vrienden.¹⁵⁷

De ‘oude vrienden’ aan wie Lies in haar brief refereert, zijn waarschijnlijk soldaten. Nel was in de zomer van 1941 verliefd op Klaus, maar nog niet verloofd. Dat zij verschillende Duitse militairen thuis ontving, geeft reden om aan te nemen dat zij het prettig vond om met hen om te gaan. Begin 1945 correspondeerde Nel met een andere Duitse *Obergefreiter*, die zij zeer waarschijnlijk aan het front ontmoet had:

Mein Allerliebste Honey!! Liebste im Kuss von Dein Schatte kop. Wie geht es Dir Schat, ist alles noch in besten Ordnung? (...) Du muss mich viel schreiben, machts dus Schat. (...) Ich möcht Dich so gern mal wieder bei mir haben. Mal wieder mit Dir sprachen. (...) Ich habe nür eine Verlangen. Bei Dir Herzliebsten zu sein!!
Aufwiedersehn Honey! Im gedanken kusst Dich Dein Schattekop.¹⁵⁸

De verloving met Klaus was toen al geruime tijd verbroken, en het is duidelijk dat Nel haar hart aan een ander verpand had. In deze periode moet zij ook haar toekomstige echtgenoot Wim al hebben gekend. Hij was immers chauffeur bij de Nederlandse Ambulance. Of Nel en Wim tijdens de oorlog al een relatie hadden, blijkt niet uit hun dossiers.¹⁵⁹

Een ander mogelijk motief dat nog niet genoemd is, was een zucht naar avontuur: het weg willen van huis, een verlangen ten volle te leven. Vooral in het dossier van Lies komt dit naar voren. Ook al lag haar eerste keus bij de Nederlandse Ambulance, zij was in 1942 natuurlijk al als

¹⁵⁶ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952).

¹⁵⁷ Ibidem, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹⁵⁸ Ibidem, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

¹⁵⁹ Ook bij Ada speelde het verlangen naar (een) man(nen) waarschijnlijk een rol in haar keuze voor het Duitse Rode Kruis en/of de Nederlandse Ambulance. Zij was sinds eind 1941 verloofd met de Duitse soldaat Hanz. Toen zij als DRK-Schwester begin 1942 in Duitsland kwam en zijn familie bezocht, kwam ze erachter dat Hanz was omgekomen bij een vliegtuigongeluk. Na de oorlog trouwde zij met Gerard, tandarts bij de Ambulance. Wellicht hadden zij tijdens de oorlogsjaren ook al een liefdesrelatie. CBG, persoonskaarten [redacted] en [redacted]. NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummer [redacted] (1945-1967).

Probeschwester voor het Duitse Rode Kruis in Dresden werkzaam geweest in een kinderziekenhuis. Zij had daar herhaaldelijke keren brieven over gestuurd.¹⁶⁰ Ook had zij geprobeerd met de Nederlandse Oost Compagnie (NOC) naar het Rijkscommissariaat Oekraïne te gaan, vlak voordat ze meeding met de Ambulance:

Ik hoorde vandaag dat er in de Oekraïne een Hollandsche kolonie gevormd wordt en dat er vraag is naar verpleegsters en onderwijzeressen. (...) Sedert April 1942 was ik werkzaam bij het Duitse Rode Kruis. Daar mij een plaats was beloofd bij de Nederlandsche Ambulance ben ik naar Holland teruggekomen. Het was mij echter onmogelijk het dienstverband eerder te verbreken zodat ik hier te laat aankwam. Ik wil nu zo gauw mogelijk weer werk zoeken en naar Duitschland of naar de Oekraïne. Kunt u mij daar niet gebruiken? Mijn papieren zijn in orde en ik kan direkt vertrekken.¹⁶¹

Uit Lies' schrijven blijkt dat zij ontzettend graag naar het oostfront wilde als verpleegster of als lerares, met welke Duitsgezinde organisatie ook. In de brief aan een Duitse vriend uit het najaar van 1946 bleek wat een grootse ervaring ze haar tijd aan het oostfront had gevonden, wat kan betekenen dat zij de zucht naar avontuur al voelde toen zij zich aanmeldde:

Je schrijft nu verder, dat wij beiden weer aan het begin staan van het leven. Daarin heb je slechts gedeeltelijk gelijk. Ik niet. Voor mij waren de hoogtepunten KIEW, CHOLM (...) en wat er nog meer komt, kan nooit meer dezen glans hebben. Ik heb mij daarbij neergelegd en verheug mij toch, dat ik mocht meemaken, wat menige vrouw heelemaal niet leert kennen. Ik was zoo gelukkig, zooals ik sindsdien niet meer geweest ben en ook niet meer word. Dat was pas leven, dat komt slechts een maal, dat komt niet meer terug.¹⁶²

Dat ook Nel zich had aangemeld voor het Duitse Rode Kruis, wijst bij haar wellicht eveneens op een avontuurlijke inborst. Zeker omdat uit haar dossier blijkt dat zij na de oorlog graag verpleegster wilde worden op de grote vaart. In elk geval lijkt de keuze voor de Nederlandse Ambulance bij deze twee vrouwen dan wel de eerste keuze, maar niet een uniek einddoel te zijn geweest. Zij wilden als verpleegster naar het front, en misschien was de Ambulance voor hen niet meer dan een middel tot een doel.¹⁶³

Het laatste eventuele motief is iets waar ik nog niet eerder over heb gesproken: materiële voordelen. De zusters gaven zich dan wel vrijwillig op: niemand van hen werkte voor niets. Materiële vergoedingen voor deelname aan de Nederlandse Ambulance vielen uiteen in het salaris enerzijds en bijkomende baten en privileges anderzijds. Van Trijntje is niet bekend hoeveel ze verdiende bij de

¹⁶⁰ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.).

¹⁶¹ Ibidem, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). Dit motief gold mogelijk ook voor Bep. Zoals eerder al beschreven, had zij in haar jeugd vaak boeken gelezen over zusters aan het front. Dit soort boeken gaven een romantisch, avontuurlijk beeld van het beroep van oorlogsverpleegster. Daarnaast had Bep haar initiële beroepskeuze misschien ook wel uit een verlangen naar een spannender bestaan gemaakt. Zij behaalde eerst een diploma voor apothekersassistente, maar zei hierover: 'Na twee jaar praktijk vond ik dat werk te doodsch, waarna ik leerling-verpleegster werd (...).' NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

Nederlandse Ambulance, maar het is – haar leeftijd en de ‘h’ van ‘hoofd’ op haar persoonskaart in acht genomen – waarschijnlijk dat ze net als Laurien ongeveer 200 gulden per maand kreeg. Lies en Nel kregen ongeveer 75 gulden per maand en waren hoogstwaarschijnlijk dan ook een soort hulpverpleegster. Mogelijk kreeg Inge meer dan 75 gulden, omdat ze in Nederland eerste verpleegster was geweest. In haar dossiers wordt echter geen melding gedaan van de hoogte van haar salaris bij de Nederlandse Ambulance. De lonen werden in verschillende geldsoorten uitbetaald: vermoedelijk deels in Reichsmark, deels in guldens en deels in de valuta van Oekraïne of Polen. De families van Lies en Nel kregen een extra 45 gulden per maand omdat hun dochters aan het front zaten (Inge, Trijntje en Laurien deden hier geen melding van). Ook kregen alle verpleegsters extra levensmiddelenkaarten en brandstof voor hun families. De uitbetaling van het salaris en de extra bonnen liep via de familie en werd geregeld door het kantoor van de *Fürsorgeoffizier* van de *Waffen-SS* in Nederland te Den Bosch. Nel was er erg op gebrand dat haar ouders de kolen zouden krijgen.¹⁶⁴ In een brief aan de *Fürsorgeoffizier* van november 1943 vroeg ze waarom zij tot dusver nog geen toewijzing hadden gekregen:

[Ik] hoop dat mijn ouders nu toch spoedig in het bezit van hun kolentoewijzing zullen komen, daar zij nog steeds zonder kolen zijn, geloof dat het om deze tijd van het jaar toch wel wat kras is. Met Nat. Soc. groeten. Zuster
(...)¹⁶⁵

Van Nel is het onduidelijk wat ze voor de oorlog verdiende. In een van haar dossiers staat 15 gulden, in een ander 30 gulden per maand. Dat Nel er door haar werk voor de Nederlandse Ambulance op vooruitging, is echter vrijwel zeker. Zij was veruit de armste van de vijf verpleegsters in dit onderzoek. Haar ouders hadden haar na de lagere school vier jaar thuis moeten houden omdat ze het geld niet hadden om haar verder te laten studeren. Trijntje verdiende als particulier verpleegster voor haar inschrijving bij de Ambulance zo’n 124 gulden per maand plus kost en inwoning. Zij ging er, als ze inderdaad ook 200 gulden per maand verdiende, hoogstwaarschijnlijk ook op vooruit. Laurien verdiende ongeveer 116 gulden tot ze stopte met werken – voor haar gold dus hetzelfde. Ook Inge moet er in salaris op vooruitgegaan zijn: zij verdiende slechts zo’n 78 gulden per maand in het krankzinnigengesticht waar ze werkte voor haar vertrek met de Ambulance. Lies tenslotte kreeg bij de Ambulance ongeveer hetzelfde salaris als thuis, echter zonder extra’s. Ook mocht Lies’ moeder dankzij de werkzaamheden van haar dochter bij de Ambulance haar radiotoestel houden – iets wat Inge overigens ook mocht. Het materiële gewin dat de verpleegsters verkregen bij de Ambulance was

¹⁶⁴ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). NA, STPD, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.). NA, Zuivering Politie, inventarisnummer [redacted] (1944-1965 (1983)). CBG, persoonskaart [redacted].

¹⁶⁵ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

hoogstwaarschijnlijk dan ook – hoewel misschien niet voor iedereen een bewust motief – zeker niet onvoordelig.¹⁶⁶

Rechtvaardigingen achteraf. Hoe de verpleegsters zichzelf na de oorlog vrijpleitten

Alle verpleegsters zeiden in processen-verbaal na afloop van de Tweede Wereldoorlog in te zien dat zij ‘fout’ waren geweest in hun keuze voor de Nederlandse Ambulance, en dat zij daarmee ‘hulp en steun [hadden] verleend aan de vijand en diens handlangers’. Zo beaamde Lies: ‘Ik erken door mijn vrijwillige dienstneming bij het Vrijwilligers Legioen Nederland, Afdeeling Ambulance, mijn Vaderland te hebben benadeeld (...).’ Toch probeerde zij haar keuze achteraf te rechtvaardigen, en zij was niet de enige. Bewust of onbewust trachtten alle verpleegsters de hen aangerekende delicten achteraf goed te praten tijdens hun verhoren.¹⁶⁷

Zo zei Trijntje niet te hebben geweten ‘dat Nederland nog in oorlog was met Duitschland, daar ik meende, dat na de capitulatie de oorlog voor ons was afgedaan’. Ook Laurien beweerde iets dergelijks: ‘[Ik] heb er nimmer bij stilgestaan dat Nederland met Duitschland in oorlog bleef.’ Trijntje gaf te kennen dat zij dacht dat de strijd die de regering in Londen bleef voeren na de meidagen van 1940, ‘onwettig’ was. Nederland had zich immers overgegeven en de Duitsers waren de nieuwe gezagsdragers. In deze lijn van redeneren leek het voor zowel Trijntje als Laurien aannemelijk dat werken voor diegenen die de dienst uitmaakten, niet strafbaar kon zijn.¹⁶⁸

Vier van de vijf vrouwen benadrukten de vermeende neutraliteit van de Nederlandse Ambulance, als zijnde een Rode Kruis-organisatie die het verplegen van gewonden als van meer gewicht zag dan het belang van individuele landen. Dit sloot aan bij het opgeven van het motief van roeping om te verplegen. Trijntje sprak in een verhoor over ‘de bekende Roode-Kruisband’, Nel zei in haar getuigenis in het proces tegen Lies dat er bij de Ambulance ‘zonder aanzien des persoons’ gewerkt werd. Ter verdediging van haar man Peter zei Laurien na de oorlog: ‘Ons werk was in dienst van de lijdende mensheid en noch mijn man noch ik, hebben ooit gekeken, wie wij behandelden.’ Zij vulde nog aan dat zij ‘sporadisch’ met Peter over politiek sprak.¹⁶⁹ In een brief die Inge aan het Bijzonder Gerechtshof schreef om de haar na de oorlog opgelegde statenloosheid aan te vechten, sprak zij ook over de veronderstelde onpartijdigheid van het Nederlandse veldlazaret:

¹⁶⁶ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). NA, Zuivering Politie, inventarisnummer [redacted] (1944-1965 (1983)). CBG, persoonskaart [redacted]. Ook in de dossiers van Bep en Ada wordt melding gemaakt van maandelijkse uitbetalingen van 45 gulden aan hun families door de *Fürsorgeoffizier* van de *Waffen-SS*. Daarnaast drong Ada er net als Nel in verschillende brieven bij hem op aan dat haar familie extra levensmiddelenbonnen kreeg. NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952).

¹⁶⁷ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.).

¹⁶⁸ Ibidem, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952).

¹⁶⁹ Ibidem, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.).

Aangezien (...) b.v. een binnengebrachte gewonde Rus, Engelschman, Amerikaan of wie dan ook door my met evenveel zorg en zonder onderscheid van nationaliteit geholpen en verpleegd zou worden, achtte ik vanuit ideeël oogpunt gezien geen bezwaren voor my aanwezig bij deze ambulance aan te blijven.¹⁷⁰

In het verlengde van deze rechtvaardiging ligt de stelselmatige ontkenning van enige relatie van de Nederlandse Ambulance met de SS, het Vrijwilligerslegioen Nederland of het Duitse Rode Kruis. Waar Trijntje erkende dat de band met het Vrijwilligerslegioen niet te negeren was, zij zei wel: 'Volgens mij was het Vrijwilligers Legioen geen S.S.'. Lies benadrukte het verschil tussen het Duitse Rode Kruis en de Ambulance: 'Ik heb nimmer de eed op de Fuhrer behoeven af te leggen (...) Ik heb absoluut niet het Duitse Roode Kruis uniform gedragen.' Nel onderkende wel dat het uniform dat de verpleegsters in Berlijn hadden gekregen, van het DRK was, maar zij onderstreepte dat de DRK-uitmonstering 'nimmer aangebracht' werd. Verder stelde Nel 'geen S.S.-Kriegshelferin' te zijn geweest en ook geen DRK-verpleegster, 'niettegenstaande ik mij in Juni 1942 als verpleegster hiervoor heb gemeld. Hiervan is echter niets gekomen daar ik een enkele maand nadien hiervoor heb bedankt'. Hoewel Lies wel vrijwillig als DRK-zuster had gewerkt voor zij met de Ambulance meeging, probeerde zij dit achteraf niet te rechtvaardigen. Inge beklemtoonde dat zij voor vertrek geen idee had gehad van de 'Duitse leiding' over de Ambulance, en dat het haar ook 'niet bekend' was dat 'het Duitse Roode Kruis een onderdeel van het Duitse Leger uitmaakte en ik dus in Duitschen Krijgsdienst was getreden'.¹⁷¹ Laurien deed ter verdediging van zichzelf uit de doeken hoe een deel van het Ambulance-personeel had geprotesteerd tegen de inlijving bij het DRK:

Van Duitse zijde werd veel moeite gedaan om ons onder de vanden van het Duitse Roode Kruis [in een later verhoor spreekt zij over 'de S.S.'] te scharen, doch wij weigerden allen ['op een enkele uitzondering na', zoals zij in een later verhoor zou toevoegen]. Als strafmaatregel mochten we geen rood kruisje op de muts dragen en niet de letters D.R.K. (Duitse Roode Kruis) voeren.¹⁷²

Ook door het beklemtonen van de Nederlandse aard van de Nederlandse Ambulance probeerden de vrouwen zichzelf vrij te pleiten. Inge onderstreepte dit zelfs letterlijk in haar brief aan het Bijzonder Gerechtshof van november 1946. Zij schreef 'dat de ambulance, waarmee ik begin Juni 1942 [sic] vertrokken ben een Nederlandsche ambulance was en deze ook onder Nederlandsche leiding stond'. Ook Laurien wees haar ondervragers hierop: 'Ik was bovenal Nederlandsche en had met eenige Duitse instantie niets te maken.'¹⁷³

¹⁷⁰ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

¹⁷¹ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). Opvallend is dat Ada en Bep de relatie tussen de Nederlandse Ambulance en Duitse of Duitsgezinde organisaties niet ontkenden. Sterker nog, zij beschouwden die verbondenheid als een vast gegeven. Wellicht is dit te verklaren uit het feit dat zij vooraleerst DRK-Schwester waren geweest, en vanuit die functie waren overgegaan naar de Ambulance. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952).

¹⁷² NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952).

¹⁷³ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). Ook Ada zei in een verhoor het betreurenswaardig te hebben gevonden dat de Nederlandse Ambulance in 1944 werd opgeheven en dat ze

Een andere – veelvoorkomende – rechtvaardiging was het afzwakken van de nationaal-socialistische politieke geaardheid. Dat de vrouwen dit deden, onderschrijft waarom zij niet expliciet aangaven dat hun politieke oriëntatie een rol had gespeeld bij hun aanmelding voor de Nederlandse Ambulance. Zo stelden Inge, Laurien en Nel dat zij überhaupt niet erg politiek actief waren geweest. ‘Ik was in het bezit van een N.S.B. speldje, doch heb dit weinig gedragen. Nooit heb ik gecolporteerd of gecollecteerd’, zei Inge. Ook zei zij nooit een belangrijke functie te hebben bekleed binnen de NSB of een nevenorganisatie. Laurien hamerde eveneens op dit laatste: ‘Ik was politiek ongeschoold en ondanks herhaalde aanzoeken heb ik mij nimmer voor een functie of voor lidmaatschap van een der nevenorganisaties geleend.’ Daarnaast zei Laurien nauwelijks met andere NSB’ers te zijn omgegaan, ‘behoudens de familie van mijn man’, waarmee zij Peter bedoelde, maar dit gold ook voor Rudi. ‘De bladen “Volk en Vaderland” en “het Nationale Dagblad” las ik nooit’, vulde Laurien aan. Inge ontkende de vlag te hebben uitgehangen bij ‘nationaal-socialistische of Duitse feestelijkheden’.¹⁷⁴ Nel had dit wel regelmatig gedaan, maar probeerde dit misschien enigszins af te zwakken toen ze haar zus als hoofdverantwoordelijke aanwees:

Het is mij bekend, dat in het huis van mijn zuster (...) te ’s Gravenhage propagandabiljetten voor de ramen hingen en dat bij bepaalde gelegenheden de N.S.B.vlag werd uitgestoken. Ik was geen hoofdbewoonster doch stemde wel met haar maatregelen in.¹⁷⁵

Cornelis sprak voor Trijntje toen hij zei: ‘Noch ik, noch mijn vrouw, hebben ooit Duitse sympathieën gehad.’ Hij wilde benadrukken dat zij beiden hadden gedacht dat de NSB Nederland veel zou brengen: ‘Noch ik noch mijn vrouw hebben het gevoel het Nederlandsche volk benadeeld te hebben.’ Inge gaf aan niet bewust politiek te hebben gehandeld. Toen haar na de oorlog gevraagd werd waarom zij tot het einde lid gebleven was van de NSB, de NSVO en het Medisch Front, antwoordde ze simpelweg: ‘Niet meer aan gedacht.’¹⁷⁶

Op het aanmeldformulier van de Nederlandse Ambulance stond niet dat de vrouwen gedwongen waren als verpleegster voor de duur van de oorlog aan te blijven. Toch gaf Lies aan dat zij ‘verplicht [werd] dienst te nemen gedurende den geheele oorlog’. Mogelijk kwam hier een tweede formulier aan te pas – wellicht pas in Berlijn, of later in Kiev of Chelm – dat verloren is gegaan. Misschien gebruikte Lies het in haar verhoor als rechtvaardiging, maar misschien was het ook niet zo bedoeld. Verder wees alleen Inge indirect op de verplichte aard van de Ambulance, maar dan op het

vervolgens bij een SS-lazaret werd ingedeeld. Zij zei hier zelfs over: ‘Tot 1944 ben ik pro-Duitsch geweest, doch in vele dingen werd ik teleurgesteld. Vooral was ik zeer gebelgd over het feit dat de Nederlandsche ambulance overging in een S.S. Lazaret.’ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

¹⁷⁴ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952).

¹⁷⁵ Ibidem, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

¹⁷⁶ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952). Ook Bep zwakte haar Duitse en NSB-sympathieën af toen ze zei: ‘(...) zodra ik als verpleegster te werk gesteld werd in Duitschland, heb ik mij niet meer met de N.S.B. bemoeid.’ En: ‘Toen de aanslag op Hitler gepleegd werd, zag ik in, dat Duitschland nooit de oorlog zou winnen. Ik ben evenwel gewoon door gegaan met mijn werk.’ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

punt van de overname door het Duitse Rode Kruis. Daar had zij naar eigen zeggen niet vrijwillig mee ingestemd. Dat de vrouwen zich moeilijk konden terugtrekken toen zij zich eenmaal hadden aangemeld, is zoals eerder beschreven wel waarschijnlijk.¹⁷⁷

Het kwam enkele keren voor dat de vrouwen expliciet zeiden geen ‘ernstige’ delicten te hebben gepleegd, zoals het opdringen van politieke gezindte aan anderen, verraad of antisemitisme. Zij schetsten daarmee een beeld van zichzelf als ‘slechts’ verpleegsters, verplegend voor de goede zaak. Dat zij zich inderdaad niet schuldig hadden gemaakt aan dit soort strafbare feiten, is plausibel. Het werd meerdere malen bevestigd door getuigen die in hun zaken werden opgeroepen. Inge bijvoorbeeld ontkende collaboratie of verraad.¹⁷⁸ Laurien bracht dit nog duidelijker naar voren:

Ik heb nooit getracht iemand zijn overtuiging op te dringen en aan verraad ten opzichte van landgenooten heb ik mij nimmer schuldig gemaakt. (...) [In een later verhoor:] Ik was gekant tegen de Joden vervolging. Het huis (...) [in Nijmegen, was Joods bezit] is door ons gekocht omdat dit de eenige mogelijkheid was om een woning te verkrijgen.¹⁷⁹

Tenslotte kan de reden die Trijntje opgaf als haar motivatie om zich aan te melden, ook gezien worden als een rechtvaardiging: dat zij overgehaald werd door Cornelis. Zeker omdat zij haar aanmeldingsformulier al had ondertekend voordat ze hem feitelijk ontmoet had. Cornelis zelf steunde haar in deze bewering: ‘In Mei 1942 is mijn vrouw gevolgd [naar Kiev], geheel en al op mijn aandringen.’ Geen van de andere vrouwen gaf aan omgepraat te zijn door iemand anders. Voor het jaar 1941 om was, hadden alle vijf verpleegsters zich in elk geval bereid getoond om te dienen aan het oostfront, middels een brief aan het Vrijwilligerslegioen Nederland, afdeling Ambulance, Koninginnegracht 22, Den Haag.¹⁸⁰

¹⁷⁷ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.). Ook het dossier van Bep onderschrijft dit. Zij zei in een verhoor na de oorlog: ‘Daar ik mij verplicht had, gedurende den duur van den oorlog te werken, ging ik half September 1944 weer terug naar Duitschland.’ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

¹⁷⁸ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952). Bep zei letterlijk dat zij ‘slechts’ verpleegster geweest was: ‘Het ging mij er slechts om, mijn beroep als verpleegster uit te oefenen, waar dat het meest nodig was.’ Daarnaast ontkende zij ‘zware’ delicten: ‘Ik heb mij nooit misdragen; ik zou er nooit aan hebben gedacht, iemand te verraden. Zo werkte ik b.v. in de periode 1940-1941 in het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam, waar iedereen erg anti-Duits was en veel illegale geschriften circuleerden, maar nooit heb ik iemand daarom moeilijkheden berokkend. Ook in het bedrijf van mijn vader was het personeel anti-Duits; ik heb er dikwijls met employés gesproken, die geen blad voor hun mond namen als het over politiek ging, (...) maar ik kan en kon de mening van een ander wel waarden al deel ik haar niet.’ Deze verklaring werd door meerdere getuigen in haar proces onderschreven. Ook Ada zei dergelijke dingen: ‘[Ik] ben (...) lid van de N.S.B. geworden omdat ik er iets goeds van verwachtte. Ik ben echter bedrogen uitgekomen. Ik bemoeide mij gedurende dien tijd niet met politiek, doch wijdde mijn tijd geheel aan mijn werk, namelijk het verplegen van zieken en gewonden.’ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952).

¹⁷⁹ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

¹⁸⁰ Ibidem, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

4. Nederlandse Ambulance-zusters en de bijzondere rechtspleging

Voor de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance eindigde de Tweede Wereldoorlog niet op het moment dat Duitsland capituleerde. ‘In mir begann ein neuer Krieg, ein stiller Krieg, den ich allein austragen mußte’, schreef de Duitse Rode Kruis-verpleegster Ingeborg Ochsenknecht in haar memoires, zestig jaar na de oorlog. Voor Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel is dit waarschijnlijk niet anders geweest.¹⁸¹

De eerder genoemde historica Matthée schreef in *Verzwegen levens* dat de meeste vrouwen die lid waren geweest van de NSB trouwden binnen de eigen kring, ook na afloop van de oorlog. Mijn bevindingen onderschrijven dit beeld. Matthée zei hierover: ‘Opvallend is dat er met de eigen echtgenoot nauwelijks over het oorlogsverleden werd gesproken. “Het is voorbij,” zeiden de partners tegen elkaar.’ Wellicht spraken sommige van de Nederlandse Ambulance-zusters wel met hun echtgenoten, familie, vrienden of kennissen over de oorlog. Maar waarschijnlijker is dat zij alles zo snel mogelijk achter zich wilden laten, om vooruit te kunnen. Misschien keken zij alleen heimelijk af en toe nog achterom.¹⁸²

Ontbinding van de Nederlandse Ambulance. Nederlandse verpleegsters in SS-lazaretten

Zoals reeds beschreven is, werd de Nederlandse Ambulance in de zomer van 1944 ontbonden. De redenen voor de opheffing blijkt niet heel duidelijk uit de dossiers van de hier onderzochte verpleegsters. Cornelis, echtgenoot van Trijntje en arts-*Sturmabführer* bij het lazaret, zei er na de oorlog over:

Aan het eind van Juli [1944] werd de Ambulance gegrepen door de algemene terugtocht en is na de mislukte aanslag op Hitler [20 juli] wegens politieke onbetrouwbaarheid ontbonden. De leden zijn naar alle windstreken verspreid en de uitrusting is door sabotage verbrand.¹⁸³

Peter, arts, echtgenoot van Laurien en *Obersturmführer* bij de Ambulance, zei achteraf:

Omstreeks deze tijd [zomer 1944] ben ik naar Berlijn geroepen [na verlof], waar de Nederlandsche ambulance opnieuw zou worden opgesteld. Dit ging evenwel niet door, want het uit elkaar trekken was met een vooropgesteld doel geschied. Onze materialen, die wij in Den Haag meegekregen hadden, instrumenten enz., waren weg en niet meer te vinden.¹⁸⁴

¹⁸¹ I. Ochsenknecht, ‘*Als ob der Schnee alles zudeckte*’. *Eine Krankenschwester erinnert sich der Kriegseinsatz an der Ostfront* (München 2004) 234.

¹⁸² Matthée, *Verzwegen levens*, 24.

¹⁸³ NA, NBI, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1967).

¹⁸⁴ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

Het is een interessante these dat de Nederlandse Ambulance door de Duitsers als politiek onbetrouwbaar zou zijn aangemerkt. De meeste hier onderzochte leden van het Nederlandse veldlazaret benadrukten na de oorlog herhaaldelijk dat zij nooit onder Duits bewind hadden gestaan of hadden willen staan. Al vanaf het begin hadden zij geprotesteerd tegen de feitelijke – alhoewel niet officiële – inlijving in het Duitse leger, en hiervoor waren zij aangepakt. Cornelis en Peter gebruikten dit vrijwel zeker ook als rechtvaardiging achteraf. In hoeverre hun beweringen waar zijn, valt met de beschikbare dossiers lastig na te gaan.

Zoals Cornelis echter al aanstipte, was het terugtrekken van de Duitse troepen ook een – en misschien wel de belangrijkste – reden van de ontbinding van de Nederlandse Ambulance. Het kwam de Duitse legerleiding waarschijnlijk erg goed uit broodnodig medisch personeel en materieel naar eigen inzicht over bezet Europa te kunnen verdelen. Zij lieten de leden van de Ambulance niet zo gemakkelijk gaan, zeker niet toen de Russen aan terrein begonnen te winnen. Het kostte Laurien eind 1943 veel moeite om haar dienst op te zeggen:

Met (...) [mijn] huwelijk ben ik tevens uit de Nederlandsche ambulance getreden. Hiervoor had mijn man gezorgd hetgeen niet zonder moeite gepaard ging. Ik vroeg in Den Haag mijn ontslag hetgeen de Duitse instantie mij kwalijk nam.¹⁸⁵

Trijntje ging het ruim een half jaar eerder schijnbaar gemakkelijker af: ‘Ik heb mij begin Maart 1943 in Berlijn afgemeld en ben naar Holland vertrokken.’ Trijntje en Laurien vestigden zich respectievelijk in de omgeving van Den Haag en in Nijmegen. Trijntje kreeg na haar zoon in 1943 begin 1945 nog een dochter. Haar man Cornelis was haar na de ontbinding van de Nederlandse Ambulance naar Nederland gevolgd, waar hij een aanstelling als geneesheer-directeur van een ziekenhuis had verkregen. Zelf werkte Trijntje voor de duur van de oorlog niet meer als verpleegster. In juni 1944 werd zij begunstigend lid van Standaard IV (Zuid-Holland en Zeeland) van de Germaanse SS. Laurien en Peter kochten een huis met tussenkomst van een NSB-makelaar. Peter zat nog bij de Ambulance in Chelm en Laurien drong vanuit Nederland op de koop aan, die controversieel was: het huis was namelijk Joods bezit geweest. Laurien zei hier later over: ‘Mij is niet bekend of genoemde Jood in 1943 al gedeporteerd was, doch het komt mij wel waarschijnlijk voor.’¹⁸⁶

De andere drie zusters bleven in het Oosten. Het personeel van de Nederlandse Ambulance werd zoals gezegd verdeeld over allerlei Duitse eenheden en viel vanaf dat moment geheel onder het Duitse Rode Kruis. ‘Dit ging automatisch en wij bemerkten daar weinig van’, zei Nel later over deze opdeling. Waar iedereen naartoe ging, is niet geheel duidelijk. In de dossiers van personeelsleden van de Ambulance worden plaatsen als Frankfurt (Oder), Krakau en Baja (Hongarije) genoemd, maar het

¹⁸⁵ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952).

¹⁸⁶ CBG, persoonskaarten [REDACTED] en [REDACTED]. NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.). NA, NBI, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [REDACTED] (z.j.).

is niet altijd even helder in welke hoedanigheid deze personen daar terechtkwamen.¹⁸⁷

Zo'n zes Nederlandse verpleegsters werden in elk geval naar Aaspere in het noorden van Estland gestuurd en ingedeeld bij het verplegend personeel van het Derde SS-*Pantzerkorps*. Onder hen waren Lies en Nel. Ook Inge werd naar Estland uitgezonden en het is heel waarschijnlijk dat zij eveneens in Aaspere terechtkwam, waar zij wederom 'in de lazaretten achter het front als verpleegster' werkte. Hoewel de plaatsnaam Aaspere niet voorkomt in haar dossier, bevinden zich in haar *Verwendungsbuch* (een soort salarisboekje) van het DRK wel stempels met de tekst 'SS-Pantzerkorps'. In haar verhoor na de oorlog was Inge echter summier over haar belevenissen na Chelm. Zij zei enkel in het Oosten te hebben gediend als verpleegster tot de capitulatie van nazi-Duitsland in mei 1945.¹⁸⁸

'Omdat de Russen een verder verblijf daar [in Aaspere] onmogelijk maakten,' zoals Nel het na de oorlog beschreef, trokken zij en Lies – en waarschijnlijk ook Inge – in het kielzog van de Duitse troepen steeds verder terug. Omstreeks september 1944 eerst naar Hammerstein (tegenwoordig Czarne in Polen), waar zij niet meer in een lazaret werkten maar 'op eigen initiatief' – aldus Lies – vluchtende Duitse burgers aan voedsel en onderdak hielpen. Daarna, rond januari 1945, reisden zij via Danzig (het huidige Poolse Gdansk) naar de buurt van Stettin (het huidige Poolse Szczecin) en Prenzlau (Duitsland). Op deze vlucht door Pommeren raakte Nel een groot deel van haar papieren en andere bezittingen kwijt, wat aangeeft hoe hectisch deze periode moet zijn geweest. In Stettin en Prenzlau verpleegden de vrouwen weer gewonde Duitse militairen. In april 1945 verloren Lies en Nel elkaar uit het oog.¹⁸⁹

Op de vlucht en in gevangenschap. Hoe het de zusters verging na de Duitse overgave

Inge werkte na de capitulatie in Duitsland nog enige tijd voor de Amerikanen – in hoeverre dit vrijwillig was valt niet uit haar verhaal op te maken – als verpleegster op een transport dat rond half juli 1945 in Rheine terechtkwam, vlak bij de Nederlandse grens. Daar werd ze door de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (BS) aangehouden. Haar geld en papieren werden haar afgenomen en ze werd medisch doorgelicht. Hierna werd Inge via Glanerbrug (bij Enschede) en Ommen naar de Doelenkazerne in Leiden gebracht. Daar bleef ze tot het voorjaar van 1946, toen ze enkele maanden in interneringskamp Duin en Bos te Bakkum (bij Castricum) doorbracht alvorens in Delft (mogelijk

¹⁸⁷ NA, CABR, inventarisnummer [REDACTED] (1945-1952). Ook Ada werd ingedeeld bij een of meerdere SS-eenheden, in elk geval in Oostenrijk en Hongarije. Bep ging na de ontbinding van de Nederlandse Ambulance eerst werken in burgerziekenhuizen in Duitsland en vervolgens, vanaf begin 1945, in Nederland in Duitse *Krankenrevieren* (hospitalen) van de *Wehrmacht*. NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952).

¹⁸⁸ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummer [REDACTED] ((1940-) 1945-1984).

¹⁸⁹ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (z.j.), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.).

kamp Korte Geer) te worden geïnterneerd in de zomer van 1946.¹⁹⁰

Lies en Nel bleven langer in Duitsland dan Inge. Nadat het Duitse leger had gecapituleerd, wachtte Lies – waarschijnlijk in Prenzlau – tot de laatste gewonde militairen op transport waren gesteld. Daarna trok ze met enkele anderen naar Malente boven Hamburg, met het doel in handen van de Amerikanen te vallen.¹⁹¹ Over deze tijd zei Lies later:

Te Malente werden wij door de Amerikanen tewerkgesteld in een Marine Lazaret te Heiligenhafen [sic, Heiligenhafen ligt ten noordoosten van Malente aan de kust]. Dit Marine Lazaret was een verzamelplaats voor verpleegsters die in dienst waren geweest van de Duitse Wehrmacht. Na één maand werden wij door de Amerikanen overgebracht naar Hamburg, en werd ik ondergebracht in een kazerne.¹⁹²

Na drie weken in Hamburg vond Lies betaald werk als verpleegster in een sanatorium niet ver van de stad. Zij leerde er in augustus 1945 de Duitse Wilbert kennen, afkomstig uit Guben in het oosten van Duitsland. Toen zij zo'n drie maanden zwanger van hem was, vertrok ze op eigen gelegenheid naar haar moeder in Hilversum. 'Ik wilde in Maart 1946 persee naar mijn Moeder toe (...). Ik wacht nu op het openen der Grenzen, om naar Deutschland terug te gaan, en dan met (...) [Wilbert] te trouwen', zei zij in haar verhoor bij terugkomst in Nederland. Het huwelijk vond nooit plaats. Lies werd niet geïnterneerd, mogelijk omdat zij geen lid was geweest van de NSB of omdat zij zwanger was. Ze onderhield in de eerste jaren na de bevrijding ijverig contact met mensen die zij in de oorlogsjaren had ontmoet en dacht verlangend terug aan de tijd die zij als verpleegster aan het front had doorgebracht.¹⁹³ Zo schreef ze eind 1946 aan een vriend:

Ik denk nog heel veel aan deze tijden, ik heb ook je brieven nog en alle fotos en ik leer daarmee tevreden te zijn.

De toekomst heeft mij tot nu toe niet verder geïnteresseerd, omdat mij alles onverschillig was. (...) w.g. Je (...)

[koosnaam voor Lies].¹⁹⁴

Nel ging met enkele andere vrouwelijke personeelsleden van het Derde SS-*Pantzerkorps* van Prenzlau naar Gadebusch. Daar werd ook zij door de Amerikanen gevangengenomen, in mei 1945. Via Ratzeburg, waar ze werd overgegeven aan de Engelsen, kwam ze eind oktober 1945 in Bad Pyrmont terecht. Kort daarna werd Nel 'in vrijheid gesteld en te werk gesteld in een Lazarett voor gewonde Duitse militairen, onder toezicht van Engelse doctoren'. Dit lazaret was gevestigd in het Kurhaus van Bad Pyrmont, en Nel werkte als verpleegster op de chirurgische afdeling, net als ze in Aaspere gedaan had. Waarschijnlijk zat zij even gevangen in Hameln ten noordoosten van de stad, voordat zij na een aantal weken naar Bad Fallingb. werd overgebracht. Daar moest zij zo'n zeven weken blijven, waarna ze weer naar het zuiden werd gestuurd, naar Paderborn. Vanuit Paderborn werd zij in mei

¹⁹⁰ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummer [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹⁹¹ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

1946, een jaar na de Duitse overgave, overgebracht naar Nederland. Eerst naar Fort Honswijk bij Schalkwijk – waar ze maar één dag bleef – en vervolgens naar Scheveningen. Daar zat Nel naar eigen zeggen ‘in de cellenbarakken’ – mogelijk van het beruchte Oranjehotel – tot juli. Uiteindelijk kwam Nel via Fort De Bilt bij Utrecht in bewarings- en verblijfkamp Duinrust terecht, in Overveen (bij Bloemendaal).¹⁹⁵

Met Inge en Nel verbleven tussen de 120.000 en 150.000 Nederlanders in de interneringskampen. De leefomstandigheden daar waren – vooral in het eerste jaar na de oorlog – soms erbarmelijk, vanwege grote tekorten aan voedsel, brandstof en andere levensmiddelen. Daarnaast waren de geïnterneerden voor een redelijke behandeling afhankelijk van een soms grillige en wraakzuchtige kampleiding. In de dossiers van deze verpleegsters ben ik niets tegengekomen over misstanden in de kampen. Mogelijk hielden zij zich hierover stil, om hun eigen zaak te helpen.¹⁹⁶

Ook Trijntje en Laurien raakten tegen het einde van de oorlog op drift, hoewel zij niet meer als verpleegster in het Oosten werkzaam waren. Beiden vluchtten op of rond Dolle Dinsdag met hun kind naar het noorden: Trijntje naar Groningen, Laurien naar Lüneburg in Noord-Duitsland. Eind februari of begin maart 1945, toen haar dochter geboren moest worden, keerde Trijntje terug naar Cornelis in het westen van het land en trok in bij familie in Rotterdam, waar zij de bevrijding meemaakte. Laurien werd in Lüneburg in mei 1945 verenigd met Peter, die tot de capitulatie op verschillende plekken in Duitsland en het Generaal-Gouvernement als arts tewerk was gesteld en ook in Lüneburg als arts ging werken. In januari 1946 werd Peter in Hamburg opgepakt, volgens Laurien toen hij zich probeerde aan te melden voor een Nederlandse ambulance voor Nederlands-Indië. Toen haar ter ore kwam dat Peter op transport naar Nederland zou worden gesteld, reisde Laurien hem in mei 1946 na. Via een repatriëeringskamp in Eindhoven kwam zij bij familie van haar man in Nijmegen terecht. Ze was inmiddels hoogzwanger van haar tweede kind en werd om die reden niet geïnterneerd. Trijntje lag in mei 1945 al verscheidene maanden in het ziekenhuis, na de bevalling van haar tweede kind. Ook zij werd niet geïnterneerd, hoogstwaarschijnlijk vanwege haar zwakke gezondheid en haar jonge kinderen.¹⁹⁷

¹⁹⁵ NA, CABR, inventarisnummers [] (1945-1952), [] (z.j.).

¹⁹⁶ A. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 217-225. G. Donker en S. Faber, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de ‘lichte gevallen’* (Haarlem 2000) 31. P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de ‘foute’ Nederlanders* (Houten 1989) 11, 168, 175.

¹⁹⁷ ITS, archiefnummer [] (z.j.), inventarisnummer onbekend. NA, CABR, inventarisnummers [] (1945-1952), [] (1945-1952), [] 1 (z.j.), [] (1945-1952), [] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummers [] (1945-1967), [] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [] (z.j.). NA, Zuivering Politie, inventarisnummer [] (1944-1965 (1983)). Bep en Ada werden na de Duitse overgave ook geïnterneerd, beiden in Schiedam (vrouwenkamp De Bataaf). Bep zat tevens een tijd in het Huis van Bewaring te Den Haag en waarschijnlijk ook in het Oranjehotel te Scheveningen. NA, CABR, inventarisnummers [] (1945-1952), [] (z.j.), [] (1945-1952), [] (1945-1952), [] (1945-1952).

De verpleegsters van de Nederlandse Ambulance kregen na afloop van de Tweede Wereldoorlog allemaal te maken met de bijzondere rechtspleging, de prosecutie van zogeheten ‘politieke delinquenten’, Nederlanders die beschuldigd werden van ‘foute’ politieke denkbeelden of daden. Leden van de Politieke Opsporingsdiensten (POD) en diens opvolger de PRA in de verschillende plaatsen waar de zusters tot het einde van de oorlog hadden gewoond, deden onderzoek naar hun individuele gevallen. Ditzelfde gold vaak voor hun echtgenoten. In totaal werden van ‘foute’ Nederlanders waarschijnlijk meer dan 500.000 dossiers aangelegd, vaak meerdere dossiers per persoon. Die dossiers bevatten allerhande bewijsmateriaal, zoals lidmaatschapskaarten van nationaal-socialistische organisaties, foto’s, correspondentie, getuigenverklaringen en processen-verbaal. De vrouwen uit dit onderzoek werden verscheidene malen verhoord, zowel degenen die geïnterneerd zaten als degenen die vrij waren. Als getuigen werden collega’s, burens, huisgenoten of (schoon)familie opgeroepen. Ook getuigde Nel in de zaak tegen Lies. Soms schreven mensen brieven ten gunste van de verdachten, soms berichten om hen aan te geven – dit laatste echter in veel mindere mate.¹⁹⁸

Inge, Trijntje, Lies en Nel werden op een zeker moment op grond van artikel 1 van het Tribunaalbesluit (1944)¹⁹⁹ buiten vervolging gesteld en – in het geval van Inge en Nel –

¹⁹⁸ Donker en Faber, *Bijzonder gewoon*, 37. Nationaal Archief en gahetna.nl, ‘Tweede Wereldoorlog: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)’, geen datum, website gahetna.nl. <https://goo.gl/ObWRCJ> (11 november 2016). OVT, interview met G. Donker en S. Faber, auteurs van *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de ‘lichte’ gevallen*, 12 november 2000, website VPRO. <https://goo.gl/2huYFQ> (17 november 2016). Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 11, 164, 168, 172, 175.

¹⁹⁹ Artikel 1 van het Tribunaalbesluit (1944) naar: Overheid.nl, ‘Tribunaalbesluit’, geen datum, website wetten.overheid.nl. <https://goo.gl/AX1m1X> (11 november 2016).

Lid 1: Aan Nederlanders, die op het tijdstip van het in werking treden van dit besluit den leeftijd van achttien jaren hebben bereikt en gedurende de vijandelijkheden in, of tijdens de vijandelijke bezetting van het Rijk in Europa, hetzij op eenige wijze hulp of steun hebben verleend of getracht hebben te verleenen aan den vijand of diens handlangers of medewerkers, dan wel openlijk hebben doen blijken van ingenomenheid met den vijand, hetzij als leden, begunstigers of anderszins zich aangesloten hebben of aangesloten zijn gebleven bij de Nationaal Socialistische Beweging der Nederlanden of eenige daaraan verwante of andere nationaalsocialistische of fascistische organisatie of instelling, voor deze Beweging of een zoodanige organisatie of instelling werkzaam zijn geweest, haar propaganda hebben bevorderd of verspreid dan wel door woord of daad van instemming met het streven van die Beweging of een zoodanige organisatie of instelling of in het algemeen van nationaalsocialistische of fascistische gezindheid blijk hebben gegeven, hetzij voordeel hebben getrokken of getracht hebben te trekken uit door of vanwege den vijand of diens handlangers genomen maatregelen of den door den oorlog of de vijandelijke bezetting geschapen feitelijken toestand, dan wel uit het hebben van vertrouwelijken omgang met personen, behoorende tot de burgerlijke of militaire bezettende macht, hetzij niet gevolg hebben gegeven aan door Ons of van Onzentwege in verband met de oorlogvoering uitgevaardigde wettelijke maatregelen of gegeven bevelen, kunnen, indien zij op grond van hun handelen of nalaten geacht moeten worden zich desbewust te hebben gedragen in strijd met de belangen van het Nederlandsche volk of desbewust afbreuk te hebben gedaan aan het verzet tegen den vijand en diens handlangers, bij uitspraak van door Ons in te stellen Tribunalen als bijzondere maatregelen worden opgelegd:

1°. interneering;

2°. ontzetting van bepaalde rechten;

voorwaardelijk vrijgelaten. Zij behoorden zodoende waarschijnlijk tot de zogenaamde ‘lichte gevallen’: politieke verdachten die geen ernstige strafbare feiten als verraad of levensdelicten op hun naam hadden staan, en die er met een relatief lichte – in elk geval niet langere internering – straf vanaf kwamen. De vier verpleegsters werden allemaal in vrijwel dezelfde bewoordingen schuldig bevonden aan het direct of indirect verlenen van hulp aan de vijandelijke macht en een verkeerde politieke gezindte gedurende de bezettingsperiode.²⁰⁰

In november 1946 werd Inge in vrijheid gesteld en kreeg ze van de procureur-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag haar voorwaardelijke buitenvervolginstelling, met een proeftijd van twee jaar. Inge kreeg enkele bijzondere voorwaarden opgelegd: ze werd onder toezicht van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) geplaatst en moest onder supervisie gaan werken op een plek die de STPD aan haar zou toewijzen. Haar vermogen werd onder beheer gesteld van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en het pensioen en eventuele andere rechten die zij had verworven door haar werk als verpleegster bij het gesticht Endegeest, vervielen. Zij was in die hoedanigheid namelijk in vaste dienst geweest van de gemeente Leiden, en ‘foute’ ambtenaren als zij werden ‘gezuiverd’, ook met terugwerkende kracht.²⁰¹

Nel kreeg haar voorwaardelijke buitenvervolginstelling eveneens van het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag, in januari 1947, en werd daarmee vrijgelaten uit het interneringskamp in Overveen. Ze werd net als Inge onder toezicht gesteld van de STPD en moest tot juli 1948 verplicht in Den Haag en onder bewindvoering arbeid verrichten als verpleegster of hulp in de huishouding. Het beheer over haar vermogen werd aan het NBI overgedragen. Nel kreeg een proeftijd van drie jaar. Zij had gehoopt dat ze voor oktober 1946 in vrijheid gesteld zou worden, en had dan graag met een cursus voor schoonheidsspecialiste willen beginnen. Beide wensen kwamen niet uit.²⁰²

Trijntje werd enkele maanden later, in maart 1947, buiten vervolging gesteld – ook in Den Haag – en kreeg een proeftijd van twee jaar. Haar vermogen kwam samen met dat van haar man Cornelis onder beheer van het NBI. Ook moest Trijntje een boete van 50 gulden betalen. Zij tekende met behulp van een advocaat eerst verzet aan tegen de beslissing van het Bijzonder Gerechtshof, maar

3°. verbeurdverklaring van een gedeelte van hun vermogen.

Lid 2: Op gelijke gronden, als in het voorgaande lid genoemd, kan bij wijze van bijzonderen maatregel de nalatenschap verbeurd worden verklaard van overleden Nederlanders, die op het tijdstip van het in werking treden van dit besluit of, indien zij voordien overleden zijn, op het tijdstip van hun overlijden den leeftijd van achttien jaren hadden bereikt.

Lid 3: Ten aanzien van de oplegging van de bijzondere maatregelen, in dit besluit bedoeld, worden met Nederlanders gelijkgesteld Nederlandsche onderdanen uit anderen hoofde en zij, die den staat van Nederlander of Nederlandsch onderdaan uit anderen hoofde sedert 10 Mei 1940 hebben verloren.

²⁰⁰ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 133-155, 260-267. Donker en Faber, *Bijzonder gewoon*, 7. OVT, interview Donker en Faber, auteurs van *Bijzonder gewoon*, 12 november 2000, website VPRO. <https://goo.gl/2huYFQ> (17 november 2016).

²⁰¹ NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (1945-1952). NA, STPD, inventarisnummer [REDACTED] (z.j.). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummer [REDACTED] ((1940-) 1945-1984). Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 11, 168, 175.

²⁰² NA, CABR, inventarisnummers [REDACTED] (1945-1952), [REDACTED] (z.j.).

trok dit protest om onduidelijke redenen in april 1947 alweer in.²⁰³

Lies kreeg haar voorwaardelijke buitenvervolginstelling – met een proeftijd van drie jaar – een stuk later dan de anderen, in september 1948. Mogelijk was dit omdat zij geen lid van de NSB geweest was, en had haar zaak daarom minder prioriteit. Lies werd onder toezicht van de STPD gesteld, er werden bepaalde roerende goederen van haar afgenomen – welke is niet bekend – en haar vermogen kwam onder beheer van het NBI. Daarnaast moest ze een boete van 100 gulden voldoen.²⁰⁴

Van alle vier vrouwen die een voorwaardelijke buitenvervolginstelling kregen werd tenslotte verwacht dat zij ‘zich als een goed Nederlander’ zouden gedragen, wat betekende dat zij geen blijk meer mochten geven van nationaal-socialistische sympathieën.²⁰⁵ Daarbij werden ze allen voor een periode van tien jaar ontzet van een aantal burgerrechten:

1. het bekleeden van ambten;
2. het dienen bij de gewapende macht;
3. het kiezen en de verkiesbaarheid bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen;
4. het zijn van raadsman of gerechtelijk bewindvoerder.²⁰⁶

Laurien vormde een uitzondering. Zij kreeg geen voorwaardelijke buitenvervolginstelling, maar het Tribunaal van het arrondissement Arnhem deed in november 1946 uitspraak in haar zaak. Laurien werd voor de duur van tien jaar het kiesrecht afgenomen en het beheer over haar vermogen werd samen met dat van haar man Peter aan het NBI overgedragen. Internering achtte het Tribunaal vanwege haar twee jonge kinderen niet wenselijk, en in het licht van het algemeen belang ook niet noodzakelijk.²⁰⁷ Het Tribunaal oordeelde onder andere over Laurien:

(...) dat een vrouw die in velerlei opzicht heeft getoond een groote zelfstandigheid te bezitten, ten tijde van het toetreden tot de N.S.B. zeer goed had kunnen inzien dat zij daardoor een on-Nederlandsche handeling stelde, en dat zij, onder den druk van omstandigheden tot werken gedrongen voelend, tal van mogelijkheden voor zich had om zich aan verpleging te wijden (...).²⁰⁸

In sommige gevallen raakten de zusters van de Nederlandse Ambulance hun Nederlandse nationaliteit kwijt en werden zij statenloos, omdat zij in vreemde krijgsdienst waren getreden. Dit werd doorgaans niet opgenomen in de voorwaardelijke buitenvervolginstellingen of de uitspraken, maar de dossiers

²⁰³ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummers [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

²⁰⁴ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.).

²⁰⁵ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 199-200.

²⁰⁶ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

²⁰⁷ Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 472-481. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummer [redacted] (1945-1967). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummer [redacted] ((1940) 1945-1984). NA, Zuivering Politie, inventarisnummer [redacted] (1944-1965 (1983)).

²⁰⁸ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

over Inge, Trijntje en Laurien doen hier wel direct of indirect melding van.²⁰⁹ Inge probeerde zoals reeds gezegd van deze statenloosheid af te komen en schreef direct na haar invrijheidstelling in november 1946 aan het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag:

Eenerzyds zeer verheugd over Uwe beslissing tot myn vrylating uit het Bewaringskamp te Delft, ben ik anderzyds zeer teleurgesteld en ernstig gedupeerd door het feit, dat een andere instantie dan de Uwe en wel het Bevolkingsregister hier ter stede my voor statenloos verklaard heeft en de andere daarop volgende bureaux zooals Distributiestamkaartenbureau, Vreemdelingendienst enz. deze verklaring blykbaar zonder meer van het Bevolkingsregister overnemen niettegenstaande (...) by de my door U verstrekte vrylatingspapieren (...) geen verklaring van statenloosheid door U is bygevoegd.²¹⁰

De persoonskaarten van Inge, Trijntje en Laurien bevestigen het vermoeden dat zij tijdelijk het Nederlanderschap kwijt zijn geweest. Op de kaarten zijn witte vlakken te zien bij het vak betreffende nationaliteit, wat betekent dat deze voor een bepaalde periode niet de Nederlandse is geweest. Ook zijn de vakken met de relevante wetsartikelen afgeplakt. Lies raakte waarschijnlijk haar Nederlandse nationaliteit niet kwijt: de stukken in haar dossiers reppen er niet over en op haar persoonskaart is het vak met betrekking tot nationaliteit nooit afgeplakt geweest. Nel verloor haar staatsburgerschap in elk geval niet: zij informeerde hier begin jaren vijftig naar bij het Ministerie van Justitie en kreeg bericht terug dat zij haar nationaliteit behouden had.²¹¹

Leven na de uitspraak. Hoe de verpleegsters herintegreerden in de maatschappij

Rond 1952 waren zowel de zuivering als de bijzondere rechtspleging nagenoeg afgerond. De politieke delinquenten, onder wie Inge, Trijntje, Laurien, Lies en Nel, waren in deze periode druk bezig hun leven weer op de rails te krijgen, om volwaardig mee te kunnen draaien in de maatschappij. Rond de

²⁰⁹ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummers [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummers [redacted] ((1940) 1945-1984), [redacted] ((1940-) 1945-1984).

²¹⁰ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

²¹¹ CBG, persoonskaarten [redacted], [redacted], [redacted] en [redacted]. CBG, uittreksel persoonsgegevens [redacted]. NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (z.j.). Bep en Ada werden beiden ook voorwaardelijk buiten vervolging gesteld en voor de duur van tien jaar ontzet uit dezelfde burgerrechten als de andere vrouwen, respectievelijk in februari en april 1946. Ada werd verbannen uit de omgeving Schiedam en verplicht om in een klein dorp in Zeeland als huishoudster te werken – bij de vader van tandarts Gerard. Beps vermogen stond kort onder beheer van het NBI. Zij moest een geldboete van 250 gulden betalen, die ze – werkend als particulier verpleegster – niet kon opbrengen en die eind 1946 werd kwijtgescholden. Ada trouwde met Gerard in oktober 1949; ze werd zijn derde echtgenote. Bep trouwde in februari 1952 met Frits, van wie zich geen dossiers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging of aanverwante archieven bevinden. In 1954 werden Ada en Bep allebei in hun burgerrechten hersteld. Of Bep haar nationaliteit verloor is niet bekend. Ada verloor deze in elk geval niet: van haar is een persoonskaart beschikbaar en die toont geen witte vlakken onder het vak nationaliteit. CBG, persoonskaarten [redacted], [redacted], [redacted]. CBG, uittreksel persoonsgegevens [redacted]. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NBI, inventarisnummer [redacted] (1945-1967).

90.000 Nederlanders die onder toezicht waren gesteld van de STPD herintegreerden met behulp van hun – vrijwillige – toezichthouders in de samenleving. De afkeer van ‘fout’, van Duitsgezinden en NSB’ers, bleef echter nog lang bestaan. De zusters van de Nederlandse Ambulance moesten na de Tweede Wereldoorlog allemaal in meer of mindere mate te maken hebben gehad met antipathie en uitsluiting. Dit ligt echter buiten het bereik van hun gerechtsdossiers.²¹²

Trijntje en Laurien werkten in de eerste jaren na de oorlog niet meer als verpleegster, maar richtten zich volledig op de zorg voor hun gezin. Beiden leefden tot eind jaren veertig, begin jaren vijftig van een maandelijks toelage van het NBI uit het vermogen van hun echtgenoot. Laurien moest nog veel schulden afbetalen en had daarom niet veel geld om in het levensonderhoud van haar en haar kinderen te voorzien. Op een weduwenpensioen van Rudi had zij geen recht, want hij was net als Inge – maar dan postuum – gezuiverd. Na korte tijd in een pension in de buurt van haar familie te hebben gewoond, verhuisde Laurien in oktober 1946 terug naar Nijmegen, nadat Peter in vrijheid was gesteld. Laurien stierf jong, in 1955 op zesenvieftigjarige leeftijd. Peter, inmiddels vader van vier jonge kinderen, hertrouwde minder dan een jaar later.²¹³

Na de oorlog woonde Trijntje met haar kinderen in gemeubileerde kamers in Rotterdam, terwijl Cornelis nog lange tijd geïnterneerd zat. Volgens de beheerder van het NBI verkeerde het gezin ‘in bijna behoeftige omstandigheden’.²¹⁴ Trijntje leed erg onder het gemis van haar man, zo schreef Cornelis’ dochter meerdere keren in de loop van 1948 aan het Bijzonder Gerechtshof, terwijl zij aandrang op bespoediging van de zaak van haar vader:

Zijn vrouw [Trijntje] is uiterst nerveus van aanleg, waardoor haar asthma gevaarlijke vormen aangenomen heeft de laatste tijd. De kinderen kan zij niet meer aan (...) Ik weet uit betrouwbare bron, nl. van haar zuster, dat zij het niet langer volhoudt en dat dus dit huwelijk dreigt mis te gaan.²¹⁵

Een arts onderschreef dit. Hij drong ook aan op een voorlopige vrijlating van Cornelis, om de gezondheid van Trijntje – astmatische bronchitis, verhoogde bloeddruk, holte-ontstekingen, vergrote ledematen en zeer hoge temperaturen – niet verder te laten verslechteren. Zij was al verscheidene malen in levensgevaar geweest. ‘Door de arrestatie van haar man heeft zij een reactieve melancholische depressie met angsttoestanden, wat haar algemene toestand verergert’, deelde de arts justitie mede. Cornelis kwam rond eind 1948 vrij. In 1957 overleed hij, hoogstwaarschijnlijk als gevolg van een hartaandoening. Na zijn dood hervatte Trijntje het verplegen: zij nam patiënten in huis om zichzelf en haar – inmiddels drie – kinderen te kunnen onderhouden. Ze stierf in 1964 op

²¹² Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 14-15, 187, 190.

²¹³ CBG, persoonskaart [redacted]. CBG, uittreksel persoonsgegevens [redacted]. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummer [redacted] (1945-1967). NA, Zuivering Ambtenaren, inventarisnummer [redacted] ((1940) 1945-1984).

²¹⁴ NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952).

²¹⁵ Ibidem.

zestigjarige leeftijd.²¹⁶

De toezichthoudster van de STPD schreef in 1948 over Inge: ‘Keurige verschijning (...) Heeft geen bijzondere moeilijkheden. Zou graag weer als verpleegster in een groot Gemeenteziekenhuis werkzaam zijn.’ Op dat moment echter verdiende Inge de kost als verpleegster van zenuwpatiënten in een rusthuis in Amsterdam. Ze woonde na de oorlog in bij haar eveneens ongetrouwde zus in diezelfde stad, had naar inzicht van de STPD een goede relatie met haar werkgever en kon zich prima redden. Haar protestantse geloof was ze verloren: de STPD concludeerde in een rapport dat Inge ‘buiten kerkelijk’ was. Inge overleed op hoge leeftijd.²¹⁷

Ook Nel was na de oorlog van haar geloof gevallen: in 1948 schreef haar toezichthoudster dat ze het heel goed maakte, maar ‘niets met de kerk’ te maken wilde hebben. Net als Inge woonde Nel met een ongehuwde zuster samen en ondanks het feit dat zij weinig hadden om van te leven, konden ze de eindjes aan elkaar knopen. Nel werkte als kraam- en ziekenverzorgster en hulp in de huishouding bij verschillende gezinnen. Haar gedrag stemt dermate tot tevredenheid, dat Nels buitenvervolginstelling in augustus 1949 gewijzigd werd: zij hoefde niet langer onder toezicht van de STPD te staan, omdat aan haar toezichthoudster gebleken was ‘dat betrokkene zich maatschappelijk heeft aangepast en als gereclasseerd kan worden beschouwd’. In het voorjaar van 1949 had Nel geprobeerd een paspoort te verkrijgen om als verpleegster op de grote vaart te kunnen werken. Zij wilde graag een vaste baan. Of zij inderdaad is gaan varen, blijkt niet uit haar dossier. Het lijkt onwaarschijnlijk: in september 1950 trouwde zij namelijk met Wim. Beide echtelieden stonden op dat moment niet meer onder toezicht. Wellicht hadden zij een aantal jaren gewacht met trouwen.²¹⁸

Hoewel Nel en Wim elkaar vermoedelijk al kenden van hun tijd bij de Nederlandse Ambulance – hij was daar immers chauffeur geweest – ontmoetten zij elkaar waarschijnlijk opnieuw in het interneringskamp Duinrust in Overveen, waar zij beiden in 1946 geïnterneerd zaten. Vanaf eind 1943 had Wim ondergedoken gezeten op verschillende plekken in Duitsland. Hij was naar eigen zeggen de Ambulance ontvlucht omdat ‘de gewonde Duitsche militairen in alle opzichten ten koste van niet Duitschers [werden] voorgetrokken’, een bewering die kanttekeningen plaatst bij de vermeende neutraliteit van de Ambulance. In Overveen was Wim gewond geraakt tijdens zijn vrijwillige dienstneming bij de Opruimings- en Bergingsdienst (OBD): munitie was ontijdig ontploft en had hem deels doof gemaakt. Wim was in februari 1947 vrijgekomen. In 1959 schreef Nel een brief aan het Nederlandse Rode Kruis, waarin zij aangaf bereid te zijn inlichtingen te geven over tijdens de

²¹⁶ CBG, persoonskaarten [redacted] en [redacted]. NA, CABR, inventarisnummer [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummers [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967), [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

²¹⁷ CBG, persoonskaart [redacted]. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummer [redacted] (1945-1967). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

²¹⁸ CBG, persoonskaart [redacted]. CBG, uittreksel persoonsgegevens [redacted]. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummers [redacted] (1945-1967), [redacted] (z.j.). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). Oorlogsarchief Nederlandse Rode Kruis (NRK), inventarisnummer [redacted] (z.j.).

oorlog vermist geraakte personen. Zij schreef: ‘Ik ben werkzaam geweest als verpleegster bij de Nederlandse Ambulance en kan U zodoende alleen daarover inlichtingen verstrekken.’ Nel en Wim kregen drie kinderen. Nel overleed op hoge leeftijd.²¹⁹

Lies ging het nakomen van de bijzondere voorwaarden uit haar voorwaardelijke buitenvervolginstelling minder gemakkelijk af dan de anderen. De boete van 100 gulden kon ze niet betalen, en ook toen de hoogte van het bedrag werd gehalveerd en de vervaldatum tot twee keer toe werd opgeschoven, kon zij het geld niet bij elkaar krijgen. ‘Nadat ik uit Duitsland ben teruggekomen, heb ik alles voor mij en mijn zoontje aan moeten schaffen’, schreef zij aan de procureur-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof. Hoewel Lies tijdelijk bij een familie in Laren aan de slag kon als verpleegster, was zij in juni 1949 ‘vanwege bezuiniging’ ontslagen. Ze bleef solliciteren, maar vond het erg moeilijk om aan een baan te komen.²²⁰ In haar vermoedelijke wanhoop berichtte zij aan de procureur-fiscaal:

Daar ik (...) nog schulden af te betalen had van de tijd dat ik door de baby verhinderd was te werken en ook door ziekte van het kind en de daarop volgende doktersrekeningen heb ik (...) niet kunnen sparen. (...) [Ik] verzoek (...) U dringend mij van deze boete te willen ontheffen.²²¹

Waarschijnlijk lukte het Lies eind 1949 wel, of werd de boete kwijtgescholden. Haar dossiers doen er geen melding van, maar in deze periode stopte de correspondentie over de kwestie. Het daaropvolgende jaar trouwde Lies met de zesenvijftigjarige Jacob. Mogelijk had Lies Jacob ontmoet bij een betrekking die ze in de tussentijd had gevonden in Nijmegen. Ze was zijn vierde vrouw. Jacob adopteerde de zoon van Lies en Wilbert. Ook samen kregen zij nog een kind. Na twintig jaar, in 1970, scheidden Lies en Jacob. Lies stierf in 1994 op zevenenzeventigjarige leeftijd.²²²

Feitelijk gezien voegden de zusters van de Nederlandse Ambulance zich na de Tweede Wereldoorlog redelijk snel naar de (traditionele) genderrollen van verpleegster, huisvrouw en moeder. De bijzondere rechtspleging stimuleerde hun herintegratie in de Nederlandse samenleving op deze manier in sterke mate. Of deze vrouwen zelf hun deelname aan de Ambulance wilden vergeten of niet, de tijd en hun omgeving eisten dat in elk geval wel van hen.

²¹⁹ CBG, persoonskaart [redacted]. CBG, uittreksel persoonsgegevens [redacted]. NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (1945-1952), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (1945-1952). NA, NBI, inventarisnummers [redacted] (145-1967), [redacted] (z.j.). NA, STPD, inventarisnummer [redacted] (z.j.). Oorlogsarchief NRK, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

²²⁰ NA, CABR, inventarisnummers [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.), [redacted] (z.j.).

²²¹ Ibidem, inventarisnummer [redacted] (z.j.).

²²² CBG, persoonskaarten [redacted] en [redacted].

Conclusie

‘[Vrouwen] geven (...) een interessant beeld van het verleden; een ánder beeld ook dan we gewend zijn. Ik noem dat altijd graag de “achterkant” van de geschiedenis’, schreef de Nederlandse historica Els Kloek in de inleiding van haar monumentale *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (2013). De zusters van de Nederlandse Ambulance vertellen mijns inziens zo’n ‘ander’ verhaal. Een verhaal over politieke keuzes en hun consequenties, over het grijsgebied tussen ‘goed’ en ‘fout’, maar bovenal over ‘gewone’ mensen in een buitengewone tijd, en over de kansen en beperkingen van de samenleving waarin zij leefden. Een verhaal dat steeds meer, maar nog niet vaak genoeg vanuit een vrouwelijk perspectief verteld wordt. Daarmee zijn de persoonlijke beweegredenen van een dertigtal Nederlandse vrouwen om zich tijdens de Tweede Wereldoorlog aan te melden voor een organisatie als de Ambulance, die onlosmakelijk verbonden was met de Duitse bezettingsmacht, meer dan individuele gevallen.²²³

Motieven van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance

Wat waren de motieven van deze Nederlandse Ambulance-zusters, die in 1942 afreisden naar het oostfront? Het antwoord op deze vraag is niet eenduidig. Wat hen precies bewoog om zich aan te melden, loopt ogenschijnlijk zeer uiteen, en waarschijnlijk is er altijd sprake geweest van verschillende, samenhangende beweegredenen. In ieder geval waren er twee zaken die alle vrouwen uit dit onderzoek verenigden: hun beroep – zij waren allen al dan niet gediplomeerd ziekenverzorger of verpleegster – en hun NSB- of Duitsgezinde achtergrond. Beide lijken ‘randvoorwaarden’ voor hun aanmelding voor de Ambulance te zijn geweest. Er werden immers reeds ervaren verpleegsters gevraagd, en de Ambulance genoot bekendheid als organisatie die nauwe banden onderhield met het Vrijwilligerslegioen Nederland.²²⁴

De processen-verbaal van na de oorlog met betrekking tot de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance vertellen het meest over hun mogelijke motieven. Dit bronmateriaal is echter niet geheel betrouwbaar. De maatschappelijke mores van de tijd waarin zij leefden en de wetenschap dat ze aan de ‘verkeerde’ kant van de geschiedenis hadden gestaan, bepaalden waarschijnlijk wat de verpleegsters wel zeiden en wat zij verzwegen of anders trachten weer te geven. Daar kwam nog bij dat de vrouwen tijdens hun verhoren wisten dat ze voor hun politieke delict gestraft zouden worden,

²²³ E. Kloek, *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013) 9.

²²⁴ Toevallig sprak mijn moeder op een verjaardag van een vriendin van haar in Den Haag (december 2016) met een man wiens grootmoeder was meegegaan met de ambulance voor Finland, begin 1940. Deze meneer wist te vertellen dat zijn grootmoeder altijd zeer verbolgen gebleven was over het feit dat het Rode Kruis tijdens de Tweede Wereldoorlog was ‘overgenomen door de SS’ en dat er vervolgens ‘foute’ verpleegsters bij waren gekomen. Hoewel ik dit verhaal niet uit de eerste hand heb en het dateert van vele jaren na de oorlog, wilde ik de anekdote toch niet onvermeld laten. Er is immers zo weinig bekend over de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance. Het verhaal staft mijn bevindingen over hun NSB- of Duitsgezinde achtergrond.

alleen nog niet in welke mate. Dit is des te meer reden om aan te nemen dat de hele waarheid vaak niet boven tafel kwam. Om een deel van deze moeilijkheid weg te nemen – soms ligt het antwoord gedeeltelijk in wat impliciet is gebleven – heb ik in dit onderzoek de motieven van de verpleegsters opgedeeld in twee categorieën: wat de vrouwen zelf expliciet aangaven als beweegredenen, en wat andere mogelijke beweegredenen zouden kunnen zijn op basis van het beschikbare primaire materiaal. De individuele motieven van de zusters van de Nederlandse Ambulance kunnen uiteindelijk worden samengevat in vijf hoofdbeweegredenen.

Ten eerste lijkt het grijpen van de kans om verpleegster te kunnen zijn, zowel uit een idealistisch gevoel van roeping om de lijdende mensheid te dienen, als uit praktisch oogpunt, omdat het beroep in Nederland uitoefenen niet lukte of omdat ze om de een of andere reden uit Nederland weg wilden, een belangrijk motief voor de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance. Dit wordt door meerdere vrouwen als expliciete beweegreden gegeven om zich aan te melden voor het veldlazaret. Het is een motief dat aansluit bij het eigentijdse imago van het zusterschap als roeping boven beroep. Dat de Ambulance uitging van het Nederlandse Rode Kruis en zodoende neutraal en barmhartig leek, versterkte dit alleen maar. Met het oog op de bestudeerde historiografie komt deze beweegreden niet als verrassing: het beroepsperspectief was inderdaad zeer belangrijk. Waar ik aanvankelijk echter de nadruk legde op de uit het imago voortvloeiende *status* van het beroep, is dit niet iets wat door de vrouwen expliciet genoemd werd. Zij legden de nadruk op de altruïstische en de praktische kant van het verpleegsterschap. Zeer waarschijnlijk speelde status wel degelijk een rol. Het lijkt echter geen logisch motief om tijdens een verhoor aan te voeren.

Ten tweede lijkt het erop dat deze vrouwen vanwege hun sympathie voor het nationaal-socialistische gedachtengoed – die ze hadden vanuit hun eigen idealisme of vanuit hun sociale milieu – graag de bezetter wilden helpen. Sommigen geloofden in een nieuwe nazistische wereldorde met Duitsland aan de leiding. Anderen zagen vooral de unieke kans voor Nederland om een plekje in die wereldorde te verkrijgen. De politieke achtergrond van deze zusters vergemakkelijkte de overgang van hun verpleegwerk in Nederland naar de nazistische medische sfeer aan het oostfront. De nazistische en anti-communistische propaganda over de Nederlandse Ambulance waarmee zij voor vertrek mee te maken hadden gekregen, schiep verwachtingen die waarschijnlijk niet beantwoordden aan de realiteit. Maar op het moment dat zij zich aanmeldde, leek verplegen voor de Ambulance voor een NSB- of Duitsgezinde vrouw waarschijnlijk een aantrekkelijk alternatief voor het verplegen in Nederland, waar zij in haar werk niet omringd werd door politiek gelijkgestemden. Slechts een enkele zuster uit dit onderzoek noemde haar politieke geaardheid (Duitsgezind) als expliciet motief. Zij was de enige die geen lid was van de NSB. Waarschijnlijk waren de andere vrouwen zich er terdege van bewust dat hun NSB-achtergrond al een strafbaar feit an sich was, en noemden ze die daarom niet. Dat politieke oriëntatie bij de anderen toch ook van invloed was op hun keuze voor de Ambulance, is vrijwel zeker. Alle vrouwen waren lid (geweest) van de NSB of nevenorganisaties, zij lazen nationaal-socialistische lectuur en hadden NSB-leden in hun directe omgeving.

Ten derde lijkt de omgang met militairen de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance aangetrokken te hebben: omdat zij al eerder soldaten hadden verpleegd, omdat zij familieleden, vrienden of kennissen aan het oostfront hadden, of omdat het een ingang bood naar een ‘mannenwereld’ waar potentiële geliefden konden rondlopen. Werken met militairen werd door één verpleegster – die voor de oorlog al in een militair hospitaal werkte – expliciet genoemd. Meerdere verpleegsters en hun families hadden echter regelmatig contact met Duitse soldaten, of met Nederlandse vrijwilligers bij het Vrijwilligerslegioen Nederland. Dat ze wilden meemaken wat zij meemaakten, lijkt niet onwaarschijnlijk. Uit het merendeel van de dossiers blijkt een regelmatige en vrije omgang met mannen. Bijna alle zusters leidden een turbulent liefdesleven gedurende de oorlogsjaren: met militairen, met Duitse burgers, met artsen en met ander personeel van de Ambulance. Dat zij de mannenwereld die het oostfront was om bovenstaande redenen een aantrekkelijke werkplek vonden, lijkt geen onwaarschijnlijk motief. Het liefdesaspect werd slechts door één zuster expliciet naar voren gebracht, en dan nog in de vorm van het argument dat haar beoogde echtgenoot haar had overgehaald om zich aan te melden voor de Ambulance. De rest noemde het zelf niet, wat waarschijnlijk voor een groot deel ligt aan het feit dat vrouwen in de betreffende periode geacht werden zich zedelijk te gedragen. Openlijk zeggen dat zij verlangden naar een (vrije) omgang met mannen aan het front, was niet een reële optie. Uit hun acties en correspondentie lijkt echter op te maken dat omgang met mannen (militairen) voor de meeste verpleegsters uit dit onderzoek in elk geval onbewust wel heeft meegespeeld.

Ten vierde waren de materiële vergoedingen die de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance kregen voor hen waarschijnlijk aantrekkelijk. De vrouwen gingen er in salaris op vooruit, en zij of hun families kregen extra levensmiddelenkaarten en brandstof, soms nog extra financiële toelages of bijvoorbeeld vrijstelling van de radio-inleveringsplicht. Dit waren zaken die voor ‘gewone’ Nederlanders niet zomaar binnen bereik lagen. Een baan bij de Ambulance was derhalve – zeker voor vrouwen uit armere milieus – ook materieel en financieel gezien aantrekkelijk. Geen enkele van de verpleegsters in dit onderzoek noemt dit echter als expliciet motief. Ik acht het waarschijnlijk dat deze mogelijke beweegreden nooit de enige reden was voor deelname aan de Ambulance. Ook denk ik dat de zusters in hun verhoren na de oorlog nooit zulke zelfzuchtige motieven zouden hebben opgevoerd. Dat paste immers niet bij het beeld van de onbaatzuchtige verpleegster, die zichzelf wegcijferde voor de behoeften van haar patiënten. Verpleegwerk bleef liefdewerk, ook – misschien juist wel – in oorlogstijd.

Ten vijfde lijkt ook een zucht naar avontuur een motief te kunnen zijn geweest: het verlangen naar een spannend leven, ver weg van huis. Ook deze mogelijke beweegreden noemde geen van de Nederlandse Ambulance-zusters expliciet in haar verhoor. Een enkele verpleegster beschrijft haar heimwee naar het ten volste leven in een brief die niet voor de POD of de PRA bedoeld was, maar daar uiteindelijk wel terecht kwam. Sommige zusters gaven door hun aanmelding voor het Duitse Rode Kruis of de Nederlandse Oost Compagnie blijk van een avontuurlijke inborst. Vooral in de dossiers

van de jongere verpleegsters vond ik dit terug. Zij leken zeker te hebben verlangd naar een ‘zinnig’, ‘spannend’ bestaan in het oosten van Europa. Een uniek bestaan, dat niet voor elke Nederlandse vrouw was weggelegd. De verpleegsters zagen dingen en maakten dingen mee die zij anders nooit hadden beleefd. Al voordat zij in Kiev en Chelm terechtkwamen, moet het voor hen glashelder zijn geweest dat het leven aan het oostfront heel anders zou zijn dan hun leven in Nederland.

De zusters van de Nederlandse Ambulance en de bijzondere rechtspleging

In hun verdediging achteraf, in de processen-verbaal van na de oorlog, legden de zusters van de Nederlandse Ambulance de verantwoordelijkheid voor hun politieke keuze vrijwel allemaal buiten zichzelf. Ook grepen de vrouwen terug op exact datgene wat de krantenadvertenties en het andere propagandamateriaal over de Ambulance hen voor vertrek hadden voorgespiegeld. Zij benadrukten de identiteit van de Ambulance als Rode Kruis-organisatie: neutraal, barmhartig, boven individuele landsbelangen uit, hulp biedend aan eenieder die dat nodig had. Terugblikkend ontkenden zij tevens enige band van de Ambulance met de SS, het Vrijwilligerslegioen Nederland of het Duitse Rode Kruis. Hiermee beklemtoonden zij ook de vermeende Nederlandse aard van de Ambulance.

Bijna alle vrouwen zwakten hun mogelijke ideologische motieven af, niet alleen door de nadruk te leggen op het apolitieke karakter van de Ambulance, maar ook op hun eigen vermeende politieke apathie. Het accent lag in hun verdediging dan ook op het ‘neutrale’ verpleegsterschap en Rode Kruis. Veel verpleegsters voerden aan dat zij geen ‘ernstige’ delicten als verraad op hun naam hadden staan. Of zij gaven aan zich na de capitulatie van Nederland in 1940 simpelweg naar de bestuurder van dat moment te hebben geschikt. Enkelsten zeiden dat ze geen keus meer hadden gehad – of in elk geval veel moeite hadden moeten betrachten – om de Ambulance voor het einde van de oorlog te verlaten. De zusters van de Ambulance konden zich niet, zoals hun Duitse tijdgenoten, verschuilen achter het feit dat zij ‘slechts’ bevelen hadden opgevolgd. Zij hadden zich immers uitsluitend vrijwillig opgegeven. De overeenkomst tussen de beide groepen was echter dat zij zich allemaal als ‘slechts’ verpleegster, als vrouw, presenteerden. Hiermee betoogden zij hun eigen onschuld – en zij schetsten tegelijkertijd het stereotype vrouwbeeld.

De meeste verpleegsters van de Nederlandse Ambulance kregen als ‘lichte gevallen’ een voorwaardelijke buitenvervolginstelling. Enkelsten zaten daarvoor enige tijd geïnterneerd. Opvallend is dat de vrouwen die (jonge) kinderen hadden, nooit geïnterneerd zijn geweest. Zij werden klaarblijkelijk in de eerste plaats als moeders gezien, niet als (politieke) misdadigers. Hun zaken hadden geen prioriteit: de ‘zwaardere’ gevallen waren vrijwel altijd mannen. Omdat de Ambulance-zusters tijdens de Tweede Wereldoorlog de bezettingsmacht hadden geholpen, hadden zij politiek gezien aan de ‘verkeerde’ kant gestaan. Daarvoor kregen de vrouwen in het kader van de bijzondere rechtspleging meestal een toezichthouder van de STPD of het NBI voor aangewezen. Sommigen moesten verplicht in een bepaalde stad wonen of werken, of een geldboete betalen. Allen moesten zij

hun goed Nederlanderschap bewijzen, door afstand te nemen van het nationaal-socialistische gedachtengoed. Hier was te allen tijde een proeftijd van enkele jaren aan verbonden. Alle verpleegsters van de Ambulance verloren het kiesrecht voor de duur van tien jaar en de meesten ook nog andere burgerrechten. Sommigen raakten als gevolg van voornoemde maatregelen ook hun Nederlandse nationaliteit kwijt.

De Nederlandse Ambulance-zusters in het licht van theorie en historiografie

Individuele motieven en keuzes vertellen veel over de samenleving waarin vrouwen als de Nederlandse Ambulance-zusters leefden, zo is ook uit de historiografie over gender en ouderschap gebleken. De groep verpleegsters van de Ambulance vormt daarbij een voorbeeld van vrouwen die dankzij hun beroepsfunctie in de openbare sfeer – de nazistische medische sfeer – in allerlei verschillende complexe (gender)rollen terechtkwamen. Als verpleegsters verkregen zij een immense ‘scope for action’: als meelopers, omstanders, en (politieke) ouders, als sympathisanten van een vijandelijk regime.

Binnen het kader van hun Duitse of NSB-sympathieën, en binnen het kader van hun verpleegstersberoep, grepen de vrouwen van de Nederlandse Ambulance een kans die de bezetter hen bood om te ontsnappen aan de beperkingen van hun omgeving. Tegelijkertijd bevestigde hun rol als verpleegster aan het oostfront – een unieke, specifiek vrouwelijke positie – ‘typisch’ vrouwelijke stereotypen. Ook na de oorlog bleven de oude rolpatronen doorwerken: moeders werden minder streng gestraft, de vrouwen vonden hun bestemming in het huwelijk of wederom in het verpleegsterschap.

Als er iets duidelijk is gebleken uit de reeds bestaande historiografie én de dossiers van de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance, is het dat vrouwen handelende actoren in de geschiedenis zijn, met eigen acties en motivaties voor die acties. Met eigen morele keuzes en eigen verantwoordelijkheid, gebonden aan tijd, plaats en milieu, maar ook aan gender als sociaal construct. De bewuste of onbewuste mogelijkheden én motieven van de zusters van de Ambulance waren anders dan in vredetijd. Als pleegzuster maakten zij vóór de Tweede Wereldoorlog iets van hun leven op een voor vrouwen sociaal geaccepteerde manier. Door tijdens de oorlog voor de Ambulance te kiezen, werden zij radertjes in de Duitse oorlogsmachine, met alle – voorziene of onvoorziene – consequenties van dien.

Onderzoek naar motieven voor een ‘fout’ verleden

De Tweede Wereldoorlog is voor alle hier onderzochte zusters van de Nederlandse Ambulance een vormende periode in hun leven geweest. Na de oorlog trouwden de meesten, en stichtten zij gezinnen. Sommigen bleven alleen. De meesten werden oud. Maar ‘de’ oorlog en hun specifieke rol daarin, moeten zij nog lang – al dan niet in stilte – met zich mee hebben gedragen. Niet alleen omdat hun

identiteit zo nauw verweven was met hun beroep, een beroep dat voor hen een smet had gekregen omdat zij het in oorlogstijd aan de ‘verkeerde’ kant hadden uitgeoefend, maar wat de meesten – in elk geval de ongetrouwde verpleegsters – naderhand wel weer oppakten. En ook niet alleen omdat zij – soms jarenlang – onder gerechtelijk toezicht zouden staan vanwege hun ‘foute’ keuzes, of omdat zij werden achtervolgd door de verschrikkingen die zij tijdens hun tijd aan het front, maar waarschijnlijk ook na de capitulatie hadden meegemaakt. Hun verdere levensloop werd óók sterk bepaald door hun relaties met de mannen die zij in oorlogstijd hadden ontmoet: twee zusters trouwden met een arts en een met een chauffeur van de Nederlandse Ambulance, een ander kreeg een kind van een Duitser. Deze verpleegsters behoorden tot een generatie vrouwen die voornamelijk zwegen over hun oorlogsverleden, maar dat verleden was nooit ver weg. Wellicht dachten zij soms nog terug aan de tijd van ontbering en chaos, maar ook van spanning en avontuur, een ‘mooie’ tijd misschien wel, ook al waren zij aan de verliezende kant geëindigd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en aanverwante archieven in Nederland en daarbuiten bieden een veelheid aan materiaal over de levens en motieven van ‘gewone’ mensen – vrouwen en mannen – ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Zo dichtbij als deze bronnen komen de historici van vandaag bijna niet meer bij deze generatie, die aan het uitsterven is. Inzicht in de motieven van deze individuen leert historici – én het publiek voor wie zij schrijven – niet alleen over het verleden. Het leert hen ook over vandaag. Over dat niemand op zichzelf staat, niets zwart-wit is, en niet alles altijd is wat het lijkt. Het leert hen zichzelf vragen te stellen zonder te snel te willen oordelen. Wie zich verdiept in een ‘fout’ verleden, komt erachter dat er ontzettend veel verschillende verklaringen mogelijk zijn voor een ‘foute’ keuze. En wat doorgaans als ‘goed’ of ‘fout’ bestempeld wordt, ligt in de praktijk soms zeer dicht bij elkaar.

Dankwoord

Na ruim een jaar onderzoek voelt het goed en tegelijkertijd gek om de laatste hand te leggen aan mijn masterscriptie. Toen ik begon, wist ik niet of ik bruikbare informatie over de verpleegsters van de Nederlandse Ambulance zou ontdekken – zelfs niet of ik überhaupt wel iets over hen zou vinden. Mijn sprong in het diepe bleek gelukkig niet voor niets. Ik heb een geschiedenis kunnen vertellen die ik de moeite waard vond om te schrijven. Zonder de hulp van anderen was dat me nooit gelukt, en daarom wil ik hier een aantal mensen bedanken.

Graag wil ik mijn twee scriptiebegeleiders van harte danken voor hun onmisbare steun in het afgelopen jaar. Mijn eerste begeleider, Mieke Aerts, voor de fijne en nuttige gesprekken in de beginfase van mijn onderzoek, voor haar kritische blik op mijn theorie en historiografie, en omdat ze me wees op de mogelijkheden in de hoek van de medische geschiedenis. Mijn tweede begeleider, Clé Lesger, omdat hij me te hulp schoot op een moment dat ik die hulp hard nodig had, omdat hij altijd tijd vrij kon maken om me te adviseren over de opzet en de inhoud van mijn scriptie, en voor alle leerzame adviezen waarmee ik mijn scriptie tot een goed einde heb kunnen brengen.

Veel dank aan historici Jocelyn Krusemeijer en Cecile aan de Stegge, voor het aanreiken van namen van verpleegsters van de Ambulance – het cruciale startpunt van mijn onderzoek – en voor aanvullende raad over archieven, secundair bronmateriaal en contactpersonen. Voor hun zeer bruikbare tips wil ik daarnaast graag Gemma Blok van de Universiteit van Amsterdam, Zonneke Matthée, auteur van *Verzwegen levens*, Annette Mevis van Atria (Amsterdam), Heike Müller van de International Tracing Service (Bad Arolsen, Duitsland), Michiel Schwartzenberg van het oorlogsarchief van het Nederlandse Rode Kruis (Den Haag) en Nannie Wiegman van het Florence Nightingale Instituut (Culemborg) bedanken. Dank ook aan de medewerkers van Atria, het Centraal Bureau voor Genealogie (Den Haag) en het NIOD (Amsterdam), voor hun assistentie tijdens mijn bezoeken aan hun archieven. In het bijzonder wil ik de medewerkers van het Nationaal Archief in Den Haag bedanken, waar ik zoveel uren heb doorgebracht om de gerechtsdossiers van de Ambulance-zusters door te spitten.

Bovendien dank ik Berend Beishuizen, Jitske Fennema, Eva van der Linden en Auke van der Veen voor hun belangstelling, voor hun bemoedigende woorden en voor het lezen van (delen van) mijn scriptie, en Colina van Bommel voor het maken van een prachtige kaart van Europa in 1942. Tenslotte wil ik iedereen bedanken die zijn of haar interesse heeft getoond in mijn scriptieonderwerp, ook diegenen die ik hier niet bij naam heb genoemd.

Sietske van der Veen

Amsterdam, 22 december 2016

Literatuurlijst

Archiefmateriaal

Atria Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis, Amsterdam

Archieven in de collectie van het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (IAV), 1935-heden.

- Archief van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid (NBV), (1863-), 1901-1951.

Inventarisnummers 889-926.

- Archief van de Nederlandse Maatschappij voor Verpleegkunde (NMV), (1904), 1919-1990.

Inventarisnummers 1(1), 1(2), 3, 4(1), 4(2), 8, 40-43.

Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag

Nationaal Register Overledenen (persoonskaarten en –lijsten), 1939-1994 (heden).

- Persoonskaarten [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED]
[REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED]
[REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED],
[REDACTED], [REDACTED].

- Uittreksels persoonsgegevens [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED]
[REDACTED].

International Tracing Service, Bad Arolsen (Duitsland)

Archiefnummer [REDACTED], inventarisnummers onbekend.

Nationaal Archief, Den Haag

- Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1983.

Archiefnummer 2.09.09, inventarisnummers [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED],
[REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED],
[REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED].

- Archief van het Nederlands Beheersinstituut (NBI), 1929-1967.

Archiefnummer 2.09.16, inventarisnummers [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED]-[REDACTED], [REDACTED], [REDACTED].
[REDACTED], [REDACTED].

- Archief van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), 1945-1953.

Archiefnummer 2.09.42.01, inventarisnummers ■■■, ■■■, ■■■.

- Archief Zuivering Ambtenaren (Ministerie van Binnenlandse Zaken), 1940-1984.

Archiefnummer 2.04.67, inventarisnummers [REDACTED], [REDACTED], [REDACTED].

- Archief Zuivering Politie (Ministerie van Binnenlandse Zaken), 1941-1983.

Archiefnummer 2.09.54, inventarisnummer [REDACTED].

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum

Aflevering Polygoon Hollands Nieuws, weeknummer 44-19.

‘Nederlandse vrouwen vrijwillig bij Duitse Rode Kruis’ (1’28’’).

NIOD Instituut voor Oorlogs- Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam

- Archief 102 Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, (1930) 1940-1944.

Inventarisnummers 247, 1865.

- Archief 123 Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1945.

Inventarisnummers 1211-1213.

- Archief Doc II, z.j.

Inventarisnummers 495 Nederlandsche Ambulance – Oostfront N.A. T., 681 map D(17) 249-0681

Dossier – Rode Kruis, Nederlandse.

- KA II Knipselcollectie uit het archief van de NSB over zaken, 1933-1945.

Inventarisnummer 1383 Nederlandsche Ambulance.

- Beeldbank WO2

Beeldnummers 4287, 36976, 36972, 43710, 43712, 43768, 43769, 43777, 43705, 43709, 43696, 43785, 43738, 43786, 82113, 82115, 82383, 105437, 171845.

Oorlogsarchief Nederlandse Rode Kruis, Den Haag

Inventarisnummer [REDACTED].

Regionaal Archief, Alkmaar

Bevolkingsregister Castricum, 1923-1939.

Aktenummer [REDACTED].

Artikelen

Allen, A., ‘The Holocaust and the modernization of gender. A historiographical essay’, *Central European History* 30 (1997) 349-364.

Arend, A. van der, ‘De positie van verpleegkundigen en hun beroepsgroep’ in: Bergh-Braam, A. van den e.a. ed., *Honderd jaar verplegen. Een bijsluiter over gisteren met een opening naar morgen* (Lochem 1990) 275-288.

Bakker-van der Kooij, C., ‘Mara. Pleegzuster zijn. Ontwikkelingen in de ziekenverpleging en de organisatiepogingen van verpleegsters in Nederland, 1870-1920’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 2 (1981) 193-221.

Bakker-van der Kooij, C., ‘De maatschappelijke positie van verpleegsters in de periode 1880-1940’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 454-475.

Bergen, L. van, 'Immediately and with all available means. The Dutch Red Cross and the field hospital on behalf of the Netherlands Voluntary Legion in WWII', *Medicine, Conflict and Survival* 25 (2009) 78-93.

Bergen, L. van, 'Barmhartig zijn. Wat is dat moeilijk. Het Nederlandsche Roode Kruis en de Tweede Wereldoorlog', *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)* 14 (2012) 240-253.

Bock, G., 'Daders, slachtoffers, omstanders en meelopers van racisme en de Holocaust in nazi-Duitsland, 1933-1945', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 15 (1995) 117-144.

Frijtag Drabbe Künzel, G. von, 'The Dutch in the Occupied East and the Holocaust', *Yad Vashem Studies* 39 (2011), afl. 2, 55-80.

Hahn, S., 'Nursing issues during the Third Reich' in: Michalczyk, J. ed., *Medicine ethics and the Third Reich. History and contemporary issues* (Kansas City 1994) 143-150.

Herkommer, C., 'Women under National Socialism. Women's scope for action and the issue of gender' in: Jensen, O. en C. Szejnmann ed., *Ordinary people as mass murderers. Perpetrators in comparative perspective* (New York 2008) 99-119.

Kooij, C. van der, '1890-1990' in: Bergh-Braam, A. van den e.a. ed., *Honderd jaar verplegen. Een bijsluiter over gisteren met een opening naar morgen* (Lochem 1990) 13-66.

Koonz, C., 'Consequences. Women, Nazis, and moral choice' in: Rittner, C. en J. Roth ed., *Different voices. Women and the Holocaust* (New York 1993) 287-308.

Krusemeijer, J., 'Grensoverschrijdingen. Nederlandse vrouwen in het nazi-oosten', *Historica* 38 (2015) 9-15.

Lieburg, M. van, 'De burger-geneeskundige dienst in mobilisatie- en bezettingstijd', *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)* 4 (1994) 177-192.

Marrenga, E., 'De Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie' in: J. Zwaan ed., *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB* (Weesp 1984) 195-214.

Stibbe, M., 'Women and the Nazi state. Just for cooking, children and church?', *History Today* 43 (1993) 35-40.

Wiegman, N., 'Zusters in smetteloos wit. Een blanco bladzijde in de Nederlandse geschiedschrijving?', *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)* 16 (1993) 63-79.

Wiegman, N., "'Dienstwillig, ijverig en bekwaam". Verpleegsters onder vuur', *Vrouw en Gezondheidszorg* 4 (1995) afl.3, 18-19.

Wiegman, N., "'Gij completeert zijn arbeid". Over de professionalisering van het verpleegkundig beroep', *Gewina / Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek (TGGNWT)* 19 (1996) 296-312.

Auteur onbekend, 'Hoe de helpsters van het Duitse Roode Kruis de verpleegkunst leren', *Het Nederlandsche roode kruis* 1 (1940) afl. 8, 167-169.

Auteur onbekend, 'Laatste interview afgenomen in project "Erfgoed van de oorlog"', *Bulletin van de Werkgroep Herinnering* 25 (2010) 2-3.

Boeken

Baumslag, N., *Murderous medicine. Nazi doctors, human experimentation, and typhus* (Westport 2005).

A. Belinfante, *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).

Benedict, S. en L. Shields, *Nurses and midwives in Nazi Germany. The 'euthanasia programs'* (New York 2014).

Binnenkade, C., *Honderd jaar opleiding tot verpleegkundige in Nederland 1872-1972. Een terreinverkenning* (Leiden 1973).

Browning, C., *Ordinary men. Reserve police battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1992).

Burke, P., *History and social theory* (Cambridge/Malden 2012).

Dane, C., *Geschiedenis van de ziekenverpleging* (Lochem 1985).

Donker, G. en S. Faber, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'* (Haarlem 2000).

Ebbinghaus, A., *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des Nationalsozialismus* (Nördlingen 1987).

- Favez, J., *The Red Cross and the Holocaust* (Cambridge 1999).
- Harvey, E., *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of germanization* (New Haven/Londen 2003).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1994).
- Kloek, E., *1001 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis* (Nijmegen 2013).
- Koonz, C., *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (New York 1987).
- Lower, W., *Hitler's furies. German women in the Nazi killing fields* (Londen 2013).
- Macciocchi, M., *Vrouwen en fascisme* (Amsterdam 1977).
- Meij, van der-de Leur, A., *Van olie en wijn. Geschiedenis van de verpleegkunde, geneeskunde en sociale zorg* (Amsterdam 1974).
- McFarland-Icke, B., *Nurses in Nazi Germany. Moral choice in history* (Princeton 1999).
- Matthée, Z., *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948* (Amsterdam 2007).
- Matthée, Z., *Verzwegen levens. Vrouwen uit een fout gezin* (Schoorl 2013).
- Morée, M. en M. Schwegman, *Vrouwenarbeid in Nederland, 1870-1940* (Tilburg 1981).
- Ochsenknecht, I., *'Als ob der Schnee alles zudeckte'. Eine Krankenschwester erinnert sich der Kriegseinsatz an der Ostfront* (München 2004).
- Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders* (Houten 1989).
- Schmidt, I., *Die Mitläuferin. Erinnerungen einer Wehrmachtsangehörigen* (Berlijn 1999).
- Schotanius, V. en J. Vincx, *Nederlandse vrijwilligers in Europese krijgsdienst 1940-1945 deel 1-4* (Antwerpen 1989-1991).
- Schwarz, G., *Eine Frau an seiner Seite. Ehefrauen in der 'SS-Sippengemeinschaft'* (Hamburg 1997).
- Spijker, T., *Mooi en beschaafd verplegen. Een historische analyse van een vrouwenberoep* (Lochem 1979).
- Stephenson, J., *Women in Nazi Germany* (Londen 2001).
- Veen, B. van der, *Wie was Jan Verleun?* (Zutphen 2014).

Veld, N. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* deel 1 en 2 (Amsterdam 1976).

Williamson, G., *World War II German women's auxiliary services* (Oxford 2003).

Krantenartikelen

Dagblad van Rotterdam

Zonder titel, 30 mei 1942.

Dagblad van het Zuiden

'Weet u het nog?', 12 november 1941.

De Courant/Het Nieuws van den Dag

'Ned. verpleegsters naar het oostfront', 29 augustus 1942.

De Gelderlander

'Stemmen uit het volk', 14 februari 1942.

De Telegraaf

'Oproep voor verpleegsters', 23 september 1941.

De Waag

'Nederland's ambulance aan het oostfront', 14 augustus 1942.

Het Nationale Dagblad

Zonder titel, 1 september 1941.

'De Nederlandsche ambulance aan het werk', 10 oktober 1942.

'[REDACTED]', [REDACTED] december 1942.

Het Vaderland

'Mededeelingen van het Vrijwilligerslegioen Nederland', 21 juli 1941.

'Twintig verpleegsters vertrokken naar het oostfront', 31 mei 1942.

Het Volk

'Ambulance voor het Vrijwilligerslegioen Nederland', 18 juli 1941.

'De winter komt...', 2 oktober 1941.

'Vrouwen en kinderen wachten', 27 oktober 1941.

'Eerste Zwitserse ambulance terug', 3 februari 1942.

'Verjaardagstorting een succes', 9 maart 1942.

'Nederlandse Ambulance vraagt vrijwilligers', 14 april 1942.

'Ware offerzin', 11 mei 1942.

‘Een klein offer’, 22 augustus 1942.

‘Een verheugend feit’, 5 september 1942.

Kaleidoscoop

Zonder titel, 5 september 1941.

Leeuwarder Nieuwsblad

‘Het personeel van de Nederlandsche Ambulance’, 25 september 1941.

Limburger Koerier

‘Dappere meisjes’, 31 augustus 1942.

Nieuwe Rotterdamsche Courant

‘De taak van de wijkverpleegster’, 8 mei 1938.

Rotterdamsch Nieuwsblad

‘Medisch Front’, 20 oktober 1941.

Storm

‘Twee dagen achter het front’, 26 mei 1944.

Volk en Vaderland

‘Kameraadskes naar het Oostfront’, 5 juni 1942.

‘Aan een Roode kruis-zuster...’, 23 oktober 1942.

Vrij Nederland

‘De uitzending der Nederlandsche Ambulance’, 18 oktober 1941.

* En artikelen en advertenties van dezelfde strekking in de collectie van Delpher (Koninklijke Bibliotheek).

Online bronnen

Genealogie [REDACTED], ‘Persoonskaart: [REDACTED]’, geen datum, website mijn-genea.nl. [REDACTED] (28 september 2016).

Genealogie [REDACTED], ‘[REDACTED]’, geen datum, website genealogieonline.nl. [REDACTED] (28 september 2016).

Genealogie [REDACTED] families, ‘[REDACTED]’, geen datum, website genealogieonline.nl. [REDACTED] (31 oktober 2016).

Meinsma, E. 'De Nederlandse Ambulance', geen datum, informatiewebsite Waffen-SS.

<https://goo.gl/hTQCs9> (10 oktober 2016).

KNMI en lenweb.nl, 'Het weer van zaterdag 30 mei 1942', geen datum, website weerverleden.nl.

<https://goo.gl/0X1Jfe> (22 september 2016).

KNMI en lenweb.nl, 'Het weer van vrijdag 28 augustus 1942', geen datum, website weerverleden.nl.

<https://goo.gl/onIjdD> (22 september 2016).

Nationaal Archief en gahetna.nl, 'Tweede Wereldoorlog: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR)', geen datum, website gahetna.nl. <https://goo.gl/0bWRCJ> (11 november 2016).

Overheid.nl, 'Tribunaalbesluit', geen datum, website wetten.overheid.nl. <https://goo.gl/AX1m1X> (11 november 2016).

OVT, interview met G. Donker en S. Faber, auteurs van *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de 'lichte' gevallen*, 12 november 2000, website VPRO.

<https://goo.gl/2huYFQ> (17 november 2016).

Pondes, A., 'Persoonskaart [REDACTED]', 10 maart 2006, website pondes.nl. [REDACTED] (28 september 2016).

Verkerk, C., 'Die bom die 70 jaar geleden 44 man doodde op de Blauwburgwal', 11 mei 2010, website *Het Parool*. <https://goo.gl/DA1uzL> (6 oktober 2016).

Auteur onbekend, 'Vergeven en vergeten', 14 december 2006, website *de Volkskrant*. <http://s.vk.nl/s-a806272/> (14 december 2015).

Auteur onbekend, '14 mei 1940. Bombardement en brandgrens', zonder datum, website Brandgrens Rotterdam 40-45. <https://goo.gl/mj9iW6> (6 oktober 2016).

Auteur onbekend, 'Kroniek Utrecht en de Tweede Wereldoorlog', zonder datum, themawebsite Utrecht en de Tweede Wereldoorlog. <https://goo.gl/PF9e9A> (6 oktober 2016).

Auteur onbekend, 'Ypenburg', zonder datum, website Ministerie van Defensie.

<https://goo.gl/N0G1HQ> (6 oktober 2016).

Lijst van gebruikte afkortingen

A	algemene ziekenverpleging
B	psychiatrische ziekenverpleging
BDM	<i>Bund Deutscher Mädel</i>
BS	Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
DRK	<i>Deutsche Rote Kreuz</i> of Duitse Rode Kruis
FNI	Florence Nightingale Instituut
ITS	International Tracing Service
KdF	<i>Kraft durch Freude</i>
MGD	Militair Geneeskundige Dienst
(M)ULO	(Meer) Uitgebreid Lager Onderwijs
NA	Nationaal Archief
NBI	Nederlands Beheersinstituut
NBV	Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid
NIOD	NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
NMV	Nederlandse Maatschappij voor Verpleegkunde
NOC	Nederlandse Oost Compagnie
NRK	Nederlandse Rode Kruis
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP	<i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i> of Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij
NSVO	Nationaal-Socialistische Vrouwenorganisatie

NVD	Nederlandse Volksdienst
OBD	Opruimings- en Bergingsdienst
POD	Politieke Opsporingsdienst
PRA	Politieke Recherche Afdeling
SS	<i>Schutzstaffel</i>
STPD	Stichting Toezicht Politieke Delinquenten
tbc	tuberculose
WA	Weerbaarheidsafdeling
Wbp	Wet bescherming persoonsgegevens

Bijlage 1: Biografieën hoofd- en bijpersonen

Hoofdpersonen

Inge (1902), gediplomeerd psychiatrisch verpleegster, vertrok in mei 1942 naar Kiev, bleef bij de Nederlandse Ambulance in Chelm en tot de ontbinding in de zomer van 1944. Inge bleef ongehuwd.

Trijntje (1904), gediplomeerd verpleegster, ging in mei 1942 naar Kiev en verliet de Nederlandse Ambulance in maart 1943. Trijntje trouwde in december 1942 met Cornelis, arts bij de Ambulance.

Laurien (1909), gediplomeerd verpleegster, reisde in mei 1942 af naar Kiev en vertrok in september 1943 bij de Nederlandse Ambulance. Laurien trouwde in augustus 1941 met beroepsmilitair Rudi, die in april 1942 stierf aan het oostfront. In november 1943 huwde Laurien opnieuw, met Peter, arts bij de Ambulance.

Lies (1916), gediplomeerd verpleegster, ging in augustus 1942 met de Nederlandse Ambulance naar Kiev en werkte ook in Chelm. Lies bleef bij de Ambulance tot de ontbinding in 1944. Na de oorlog ontmoette zij in Hamburg de Duitse Wilbert, van wie zij in 1946 een kind kreeg. Ze trouwde in december 1950 met Jacob.

Nel (1919), ongediplomeerd verpleegster, vertrok in augustus 1942 naar Kiev en reisde met de Nederlandse Ambulance mee naar Chelm. Ze bleef bij de Ambulance tot de opheffing in de zomer van 1944. Voor haar vertrek was Nel een tijd verloofd met *Wehrmacht*-soldaat Klaus. In september 1950 huwde ze Wim, voorheen chauffeur bij de Ambulance.

Bijpersonen

Cornelis (1892), keel-, neus- en oorarts, diende als *Sturmbannführer* bij de Nederlandse Ambulance van april 1942 tot juni 1944. Cornelis trouwde met Trijntje in december 1942.

Rudi (1916), militair, diende als *Legions-Untersturmführer* in het Vrijwilligerslegioen Nederland van augustus 1941 tot zijn dood in april 1942. Rudi huwde Laurien in augustus 1941.

Peter (1909), huisarts, werkte van maart 1942 tot de zomer van 1944 als *Obersturmführer* bij de Nederlandse Ambulance. Peter trouwde in november 1943 met Laurien.

Wilbert (?), mogelijk leraar, ontmoette Lies in augustus 1945 in Hamburg. Uit hun relatie werd een zoon geboren.

Jacob (1894), mogelijk textielkoopman, leerde vermoedelijk in 1949 in Nijmegen Lies kennen. Ze trouwden in december 1950.

Klaus (?), *Obergefreiter* bij de Duitse *Wehrmacht* en gestationeerd in Den Haag, was vanaf september 1941 verloofd met Nel. De verloving werd om onduidelijke redenen verbroken.

Wim (1912), handelaar en chauffeur, diende van november 1941 tot eind 1943 als chauffeur bij de Nederlandse Ambulance. In september 1950 trouwde hij met Nel.

Bep (1915), gediplomeerd verpleegster, werkte vanaf het voorjaar van 1942 voor het Duitse Rode Kruis in Duitsland als *Schwester-Helferin*. Een jaar later werd ze ingedeeld bij de Nederlandse Ambulance, waar ze bleef tot de opheffing in 1944. Bep huwde Frits in februari 1952.

Ada (1916), verpleegster, waarschijnlijk gediplomeerd, werkte vanaf 1941 als *Schwester-Helferin* in Duitsland voor het Duitse Rode Kruis en kwam in het voorjaar van 1943 bij de Nederlandse Ambulance terecht. Ze bleef tot de ontbinding. In 1949 trouwde Ada met Gerard, voorheen tandarts bij de Ambulance.

Frits (1909), verkoper, vertegenwoordiger en ondernemer, leerde Bep waarschijnlijk na de oorlog kennen in Den Haag. Het paar trouwde in 1952.

Hanz (?), waarschijnlijk *Wehrmacht*-soldaat, was sinds eind 1941 verloofd met Ada. Ada vond uit dat hij gesneuveld was toen zij in het voorjaar van 1942 naar Duitsland ging als verpleegster voor het Duitse Rode Kruis.

Gerard (1905), tandarts, diende als *Legions-Obersturmführer* bij de Nederlandse Ambulance vanaf de zomer van 1942 tot de ontbinding. Bij de Ambulance leerde hij Ada kennen. Hij huwde haar in 1949.

NB:

In de laatste fase van mijn scriptieonderzoek stuitte ik op vier extra namen van verpleegsters van de Nederlandse Ambulance. Bij navraag bij het Centraal Bureau voor Genealogie en het Nationaal Archief leverden twee van deze namen niets op. De andere twee zijn de hierboven beschreven Bep en Ada. Omdat zij niet in 1942 met de Ambulance vertrokken, maar zich pas in de loop van 1943 aansloten – toen zij al als DRK-zusters werkzaam waren in het Oosten – behandel ik hen slechts in voetnoten en alleen als hun verhaal echt relevante illustraties biedt. In de dossiers van Bep en Ada – en die van Ada's echtgenoot Gerard – trof ik niets aan waarmee ik andere conclusies zou trekken dan die ik al getrokken had.

Bijlage 2: Kaart van Europa in 1942

Bron: Colina van Bommel | Mediaproductie (www.colinavanbommel.com)

Bijlage 3: Beelddossier verpleegsters Nederlandse Ambulance

Afbeelding 1: 'De eerste groep Nederlandse Ambulance-zusters vertrok op zaterdag 30 mei 1942 om twintig over zeven in de avond van station Staatsspoor in Den Haag. (...) [Luitenant-generaal Hendrik] Seyffardt [van het Vrijwilligerslegioen Nederland] las hen voor vertrek een telegram van Anton Mussert voor, de leider van de NSB: "Leider en Beweging wenschen allen zusters bij het aanvaarden van haar moeilijke en opofferende taak in het Oosten veel succes. Hou Zee!"'

Bron: Stapf Bilderdienst via NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 2: ‘Het was een enigszins druilerige en frisse dag, die volgens pro-Duitse kranten die erover berichtten werd opgefleurd door de rode rozen en de boeketten die de verpleegsters bij zich droegen. (...) [Zij] schreven (...) Mussert terug: “Leider! De kameraadskes-verpleegsters, die naar de Nederlandsche Ambulance aan het Oostfront vertrekken, roepen U een krachtig Hou Zee en tot weerziens toe!”’

Bron: N.V. Polygoon via NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 3: 'Een (...) belangrijk kanaal waardoor Nederlandse verpleegsters de Ambulance konden leren kennen waren affiches en folders.'

Bron: Nederlandse Ambulance / Nederlandse Rode Kruis via NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 4: 'Naast de "Giro 87600. Landgenooten, steunt de Nederlandsche Ambulance in het Oosten"-affiches, die overal in Nederland werden aangeplakt, werden er ook folders verspreid.'

Bron: A. Hustinx via NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 5: 'Het [eerste] lazaret was gevestigd in een gebouwencomplex tussen het Poesjkinpark en de dierentuin van Kiev, een eindje van de grote weg naar het centrum van de stad. (...) Op hun vrije middagen en avonden gingen de verpleegsters de stad in, of naar het park of het bos.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 6: '(...) [De] dienst [van de verpleegsters] begon om 07.00 uur, bevatte een pauze van 12.30 tot 15.00 uur en eindigde om 18.00 uur. Vervolgens werkten de zusters in drie of vier ploegen – afhankelijk van het aantal patiënten – de avonduren en de nacht door.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 7: 'De circa dertig motorrijtuigen van de [Nederlandse] Ambulance, waaronder ambulanceauto's, autobussen en motoren, zorgden voor een constante aanvoer van gewonden en materiaal. Ook per trein of per vliegtuig werden gewonde soldaten vanaf de hoofdverbandplaatsen aan het front naar het lazaret (...) gebracht.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 8: 'Alle verpleegsters (en de artsen) kregen een middag en een avond in de week vrijaf.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 9: 'De vrouwen hadden een "grondige en allesbehalve gemakkelijke vooropleiding" genoten, in elk geval in Nederland en misschien ook (zeer kort) in Duitsland.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 10: ‘(...) Het Nationale Dagblad publiceerde een artikel over de Nederlandse Ambulance, waarin de “Duitse organisatie” en de eenvoudige doch effectieve inrichting van het lazaret werden geprezen.’

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 11: ‘(...) Kerstmis [werd] uitgebreid gevierd. In 1943 hield het Medisch Front een kerstactie voor haar “kameraden en kameraadskes” aan het oostfront. Enkele medewerkers van de Nederlandse Ambulance moeten zodoende eveneens cadeautjes hebben gekregen: geld, sigaretten, chocolade, pepermunt, kauwgom, alcohol, houdbare levensmiddelen en wollen oorwarmers, handschoenen, dassen en onderkleding tegen de kou.’

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

087 0900

Afbeelding 12: “Het werk is hier wel naar mijn zin. (...) soms erg druk, dan weer een poosje wat stiller, n.l. als er weer een transport is geweest.”

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 13: 'De verpleegsters werkten intensief samen met het overige personeel, vooral met de artsen. Soms leidde dat tot amoureuze relaties.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 14: “Wij hebben het voorrecht gehad in ons lazaret niets anders dan Hollandsche verpleegsters te hebben en ik kan niet anders zeggen dan dat deze meisjes zich buitengewoon goed hebben ingezet en enorm werk [hebben] gedaan.”

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

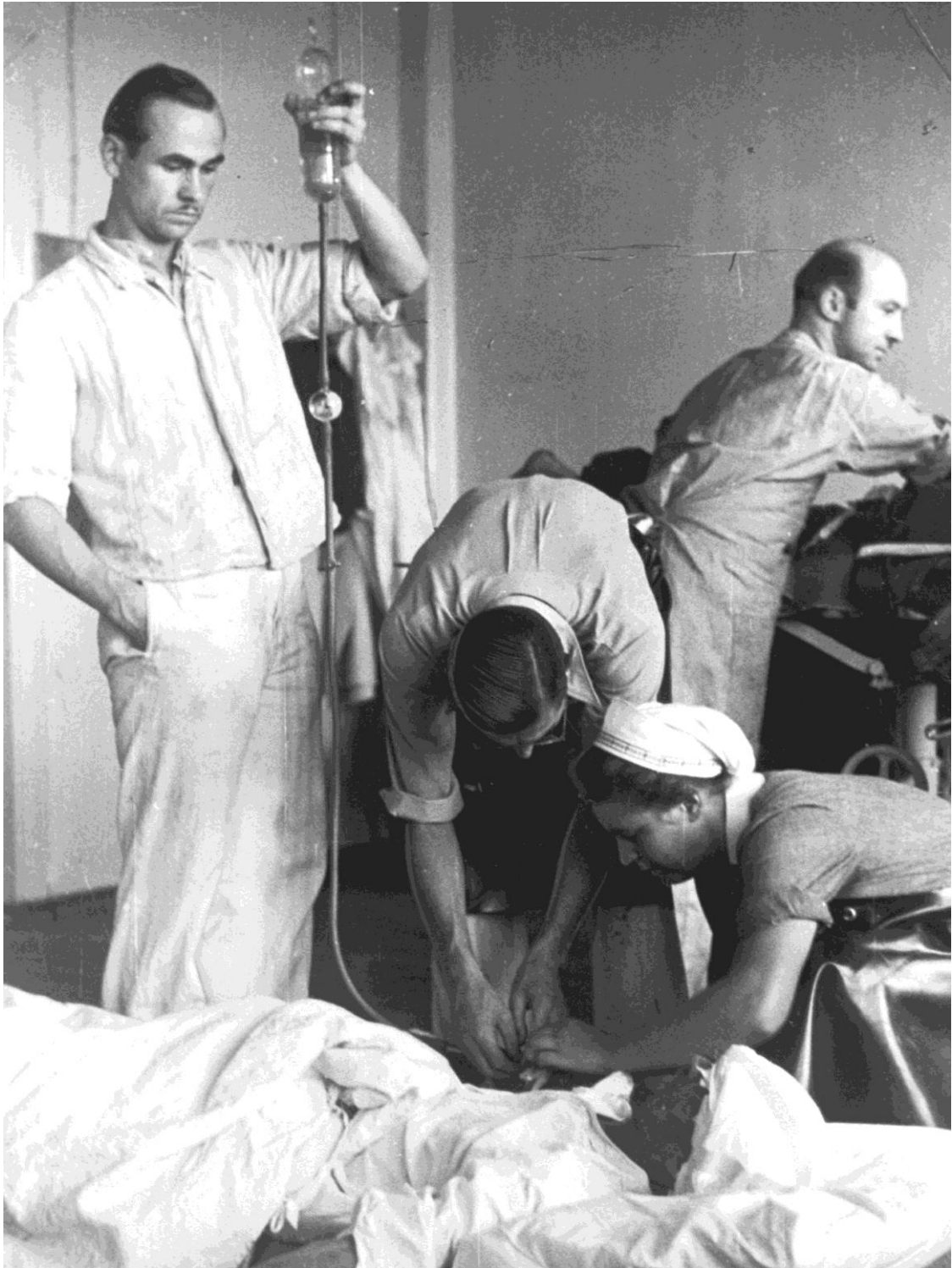
Afbeelding 15: “Het werk van deze meisjes wordt door onze vrijwilligers zeer op prijs gesteld. Vooral omdat zij met hen hun moedertaal kunnen spreken.”

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 16: 'Behalve oostfrontstrijders – van wie het grootste deel Duitsers, maar ook Nederlanders – hielpen de zusters soms ook krijgsgevangenen en burgers, bijvoorbeeld mensen die gewond waren geraakt bij een bombardement, of patiënten met geslachtsziekten.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 17: “Wanneer in één dag (...) 60 zwaargewonden worden binnengebracht, (...) dan begrijpt men, dat er soms dag en nacht doorgewerkt moet worden. (...) Werkelijk de ernstigste verwondingen zien we hier, granaatscherven in den schedel, schotwonden door het ruggemerg, verbrijzelde ledematen, de grootste wonden, dikwijls zoo verontreinigd, dat zich tijdens het vervoer reeds de vliegenmaden erin ontwikkeld hebben.”

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 18: 'De verpleegsters houden de handen vast van wat soldaten, verbinden een been en assisteren bij het verwijderen van een granaatsplinter.'

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

Afbeelding 19: “‘Hoe het zij, hier vervullen Nederlandsche mannen en Nederlandsche vrouwen opgewekt hun plicht, gelijk aan het front zelve Nederlandsche kerels van stavast er aan meewerken het bolsjewistisch monster de giftanden uit te breken! In Sovjet-Rusland toont Nederland zich in tweeërlei opzicht op z’n allerbest!’”

Bron: NIOD (Beeldbank WO2)

NB:

De afbeeldingen 8 tot en met 19 laten Nederlandse en Belgische *Deutsche Rote Kreuz*-zusters aan het oostfront zien. Het betreft hier dus geen verpleegsters van de Nederlandse Ambulance, maar wel vrouwen in een soortgelijke situatie.

Abstract

‘I am glad that I could experience, what no other woman ever lives through’. ‘Wrong’ women. A case study into the motives of the nurses of the Dutch field hospital for the eastern front, 1941-1944

In this research, I seek to explore the motives of a group of Dutch nurses to join the ‘Nederlandse Ambulance’ – a field hospital for the eastern front equipped by the Dutch Red Cross and pressed by the Germans – and hence to support the German war effort during World War Two. This case study, in which I will focus on their unique gender role of nurse in the public sphere – the ‘Nazi medical sphere’ – will hopefully provide more insight in the gender context of limitations and opportunities – the ‘scope for action’ – of Dutch women during this period, and what – intentionally and unintentionally – moved them to make choices that were ultimately determined as ‘wrong’. This research draws mostly upon primary sources, in particular the nurses’ files in the National Archives of the Netherlands in The Hague (CABR in particular). I demonstrate that the nurses in this study after the war primarily sought to defend their ‘wrong’ choice through emphasising their motive of ‘calling’ as a nurse and the supposed ‘neutrality’ of the Nederlandse Ambulance as a field hospital of the Dutch Red Cross. Furthermore, despite the fact almost no one named this as an explicit motive or even downplayed it, these women were all Nazi or National Socialist Movement in the Netherlands (NSB) sympathisers, or came from an NSB background. Thirdly, interaction with men – soldiers at the front, German citizens and staff of the Nederlandse Ambulance – seems to have been another possible yet almost never explicitly mentioned motive. Sometimes because these women wanted to help people they knew were fighting on the eastern front, and sometimes because they longed for intimacy with the other sex. Material benefits also seem to have been a potential motive, however presumably not a main reason for joining the Nederlandse Ambulance, and certainly not something the nurses explicitly mentioned after the war. Finally, based on the letters they wrote, some of these nurses seem to have craved for adventure, for an exciting life far from home, which the Nederlandse Ambulance could provide.

